

3.

IVAR LO-JOHANSSON:

REPORTER MED ETT SOCIALT ÄRENDE

Tidsbakgrund

Reportaget etableras i en social kontext: åren kring 1930

Under slutet av 1920-talet och början av 1930-talet etableras det europeiska reportaget som en genre i egen rätt.¹⁸⁸ Detta sker i anslutning till samtida, dokumentära strömningar inom konst, arkitektur och litteratur. Britt Hultén pekar på genrens kopplingar till funktionalismen och, i en svensk kontext, till Stockholmsutställningen 1930, med dess budskap om att framtiden är möjlig att påverka.¹⁸⁹

Dagstidningsreportaget kan spåras tillbaka till början på 1800-talet (och reportage i böcker ännu längre bakåt i tiden). Men det var först i slutet av 1920-talet som själva termen *reportage*, inledningsvis på tyska, fick fäste som beteckning för en "autentisk verklighetsskildring i bokform", och den kom att särskilt förknippas med reporterns engagemang i sociala frågor.¹⁹⁰ I det här kapitlet diskuterar jag denna typ av samhällsreportage, men inte bara i bokform utan också som tidningstexter.

Elveson pekar på en tradition som utgår från Dickens och Zola och som importerades till Sverige via Strindberg.¹⁹¹ Hultén nämner dessutom Jack

---

188. Elveson, 1979a, s. 27.

189. Britt Hultén, *Trettioalet och det sociala reportaget: Brott och straff, idyll och folkhem*, JMK 1993:2, Stockholm: JMK, 1993, s. 69.

190. Elveson, 1979a, s. 27. Ordet i sig har äldre rötter och kunde tidigare ha skiftande innebörd.

191. Ibid., s. 27–28.

London, som med sin *Avgrundens folk* från 1902 (till svenska 1910) inspirerade flera generationer av skribenter till att skildra människor i storstädernas slumområden. Många författare prövade samhällsreportagets bärkraft i reseskildringens form, till exempel André Gide och George Orwell. Bland svenska författare kan nämnas Ivar Lo-Johansson, Josef Kjellgren, Willy Walfridsson, Sven Barthel och Maj Hirdman. Även Ludvig Nordström skrev vad vi i dag skulle kalla "sociala reportage", men i hans fall företogs resorna inom Sveriges gränser, som i serien *Lort-Sverige*, först en radiodokumentär och därefter en bok om problem med trångboddhet och bristande hygien i det framväxande folkhemmet.

Det sociala reportagets kanske främsta förgrundsgestalt i Europa var dock inte skönlitterär författare utan journalist. År 1924 utkom Pragtyske Egon Erwin Kisch i Berlin med *Der rasende Reporter*. Denna samlingsvolym kom att bli förebild för generationer av socialt inriktade reportrar. Kisch skrev om första världskriget i det självupplevdas form och om spanska inbördeskriget. Han skrev om svårlösta rättsfall, om fabriksarbetare, om hemlösa och om olika udda människor som han mötte. Han föddes i Prag men bodde också i Wien, Berlin och, under en period på 1930-talet, som landsflyktig i Paris. Dessutom gjorde han resor i Ryssland, Australien och Mexiko, och hela tiden rapporterade han om de samhällen och de kulturer som han kom i kontakt med.

Som ung ansåg Kisch att det är journalistens plikt att vara ett opartiskt vittne. Senare kom han att nyansera detta, eftersom han menade att en reporter som bevitnar ohyggliga ting måste sätta in dem i ett sammanhang som leder till ett "anklagande konstverk". I en introduktion till reporterskapet skriver Jan Stolpe om det som Kisch själv kallade "den logiska fantasin". En sådan skulle, med Stolpes ord, uppfattas som "förmågan att sätta in det aktuella skeendet i ett tidssammanhang och se det mot förflutet och kommande; förmågan att gestalta verkliga fakta och därvid aldrig förlora sin konstnärliga besinning. Kisch visste att det var åskådarna som skulle uppleva och känna, inte skådespelaren."¹⁹² Här möter vi alltså en syn på reportern som någon som tar tydlig ställning, skildrar samhällets avigsidor och söker ansvariga att anklaga. Men också någon som är "konstnär" och utnyttjar sin

---

192. *Tio reportage som förändrade världen*, s. 250.

skaparkraft till att påverka publiken – helt enkelt en *regissör*. En regissör med ett socialt ärende.

Kisch var inte den enda som förde en idédiskussion om vad ett reportage skulle kunna vara. En marxist som Georg Lukács deltog i en längre debatt om genrens nytta ur ett klasskampsperspektiv. När det fungerar som bäst kan ett reportage skildra verkligheten med vetenskapliga metoder, menade han 1932 i tidskriften *Linkskurve*: ”Det riktiga reportaget nöjer sig ju inte med att framställa fakta; dess beskrivningar ger alltid ett sammanhang, visar upp orsaker, tvingar till slutsatser (därför erbjuder den materialistiska dialektiken som teoretisk grundval också för reportaget möjligheter som det aldrig kan ha med en borgerlig utgångspunkt).”¹⁹³ Däremot kritiserade han blandformen ”reportageroman”, eftersom han, till skillnad från Kisch, menade att konstnärlig gestaltning motverkar syftet att låta enskilda exempel illustrera övergripande strukturer och därmed uppmana publiken till handling.¹⁹⁴

I Sverige diskuterades under 1930-talet reportagegenren liksom dagsjournalistiken i stort i tidskrifter som *Folket i Bild* och *Fönstret*, visar Hultén. Författare ur arbetarklassen kritiserade veckopressen och dagstidningarnas söndagsbilagor för att inte erbjuda vanligt folk kvalitetsjournalistik.¹⁹⁵ Ivar Lo-Johansson deltog i denna debatt och gjorde även inlägg i dagstidningar. Hans ”Journalistik och litteratur” publicerades i *Nya Dagligt Allehanda*. Där heter det: ”Granska vi litteraturen – t.ex. genom bokhandelskatalogerna – finna vi en oerhörd mängd böcker som säkerligen betytt långt mindre än vissa tidningsartiklar i samtida press. [...] Det är nödvändigt att den bästa journalistiken utan förbehåll erkänns som en litterär form av sin rätta och stora betydelse.”¹⁹⁶

En reporter som lyfts fram av Hultén är författaren och journalisten Josef

---

193. Georg Lukács, ”Reportage eller gestaltning”, *Linkskurve*, 1932:7–8, övers. Lars Bjurman, *Ord och Bild*, 1974:1–2, s. 53.

194. Ibid., s. 49–52. Den typ av så kallade reportageromaner som Lukács här syftar på (romaner med mer eller mindre omfattande inslag av ett autentiskt innehåll och en journalistisk form) skrevs under 1930-talet av bland andra Ernest Hemingway och John Dos Passos, se Elveson, 1979a, s. 30.

195. Se Britt Hultén, 1995, s. 14–15 och Britt Hultén, ”Men rebellerna komma”: *Det sociala reportaget, litteraturen och journalistiken*, JMK 1992:1, Stockholm: JMK, 1992, s. 24–25.

196. Ivar Lo-Johansson, ”Journalistik och litteratur”, *Nya Dagligt Allehanda*, 22.1.1933.

Kjellgren.¹⁹⁷ Likt Ivar Lo-Johansson skrev han resereportage från år på luffen i Europa men också från perioder till sjöss under 1930-talet. Han skildrade vidare Spanien under upptrappningen inför spanska inbördeskriget och socialt utsatta miljöer i Sverige. Agneta Pleijel understryker Kjellgrens betydelse för banden mellan det sociala reportaget och svensk arbetardiktning. Hans europeiska reseskildringar menar hon ger ”skarpa och svidande bilder från ett svältande Europa, från hamnstädernas slum och sjöns proletariat”.¹⁹⁸ Kjellgren, en av författarna i gruppen Fem unga, kom 1935 ut med vad som har kallats ”den första svenska kollektivromanen”, *Människor kring en bro*. Romanen kan berättartekniskt lika gärna uppfattas som ett sätt att ”förverkliga reportaget, rapporten”, menar Pleijel, och ser Kjellgren som en länk framåt i tiden, till 1960-talets rapportboksförfattare, varav både Jan Myrdal och Sture Källberg sagt sig ha inspirerats av honom.¹⁹⁹ Samma koppling till 1960- och 1970-talen gör Hultén.

Såväl Pleijel som Hultén pekar även på hur Kjellgren för en äldre tradition vidare. De menar att han blir viktig, inte minst för att han synliggör att den engagerade reportern inte bara är en figur som dyker upp då och då i litteratur- och journalistikhistorien, utan att det rör sig om en tradition som löpt kontinuerligt under hela 1900-talet. ”Förbindelsen mellan svenskt 30-tal och Zola går via Egon Erwin Kisch”, konstaterar Hultén vidare.²⁰⁰ Det sambandet är också Pleijel inne på. Kjellgren, skriver hon, ville gå i Kischs fotspår genom att ”avslöja klassamhällets avigsidor”.²⁰¹

När Kjellgren själv skulle recensera en av Kischs reportageböcker, *Paradiset i Amerika*, skrev han om journalister som grupp: ”De kommer för det mesta direkt från verkligheten, omkring dem står en doft av struggle for life.”²⁰² Hos Kisch noterar han uppskattande dennes ”utstuderade respektlöshet” i Amerika-boken, där Kisch rapporterar från ”sensationella besök i fängelser, på hundkyrkogårdar, hos domstolar, i fabriker, på kontor, i filmverkstäder, i banker, på makabra kaféer”. Kjellgren konstaterar: ”Här har en driven socialantropolog ej kunnat gjort sin sak bättre.” Han är optimistisk

---

197. Britt Hultén, 1992, s. 26–34.

198. Agneta Pleijel, ”Josef Kjellgren”, *Folket i Bild Kulturfront*, 1973: 2, s. 11, 26–27.

199. Ibid., s. 26–27.

200. Britt Hultén, 1995, s. 13.

201. Pleijel, s. 11.

202. Josef Kjellgren, ”Den rasande reportern”, *Fönstret*, 1930:27, s. 8.

om vad reportrar, som han kallar "litterära outsiders", ska kunna åstadkomma på litteraturens område och utropar i sin recension: "Men rebellerna komma!",²⁰³ en formulering som Hultén lånat till titeln på en studie av de historiska banden mellan det sociala reportaget och den litterära naturalismen.²⁰⁴

Låt oss lämna reportagetraditionen för ett ögonblick och i stället titta på reporterens ställning på de svenska tidningsredaktionerna. Under 1930-talet var den betydligt mer stabil än två decennier tidigare. Med stöd av en erövrad yrkeslegitimitet kunde nu även nyhetsreportrar lämna redaktionerna för att ge sig ut på självständiga uppdrag, visar Jarlbrink. Omgivningen godtog att journalistik var något som producerades inom vissa givna ramar, och journalisten "betraktades som en i huvudsak positiv figur och god samhällskraft".²⁰⁵ Tidningarnas förstasidor hade blivit moderna genom att redigeras med smakprov ("puffar") ur de viktigaste utrikes-, inrikes- och lokalnyheterna, medan insidorna hade fått en ny genre, nyhetsartikeln, som skrevs från grunden av en journalist, inte bara sammanställdes passivt utifrån information i en eller flera externa källor.²⁰⁶

Trots denna utveckling var svenska 1930-talsjournalister långt ifrån rebell i Kischs och Kjellgrens anda. Åtminstone om de var anställda på en tidningsredaktion, inom Radiotjänst, som bildades 1924, eller på Tidningarnas telegrambyrå, som bildades 1921. Ekecrantz och Olsson lyfter fram hur svensk journalistik blev en del av det välfärdsbygge som tog fart under 1930-talet.²⁰⁷ Deras slutsats är att svenska nyhetsmedier, under den period då metaforen *folkhemmet* myntades, framträdde som "en socialt ansvarig institution" parallellt med att socialdemokratien under 1930-talet fann "formen för en nationellt enande politik".²⁰⁸

Frågan är om reportagegenren gav utrymme för alternativa samhällsperspektiv och reporterroller som bättre stämde överens med Kischs och Kjellgrens rebelliska ideal. Hultén har undersökt sociala reportage i *Stockholms-Tidningens* söndagsbilaga, *Fönstret* (en socialt radikal tidskrift startad

---

203. Ibid., s. 8.

204. Britt Hultén, 1992.

205. Jarlbrink, s. 258.

206. Ekecrantz och Olsson, s. 176.

207. Ibid., s. 164–193.

208. Ibid., s. 193.

i opposition mot *Social-Demokratens* söndagsbilaga), kvinnotidningen *Idun* och den folkrörelseägda veckotidningen *Folket i Bild*, alla från perioden 1930–1937.²⁰⁹ Hon finner skillnader mellan de olika tidningarna, med största sannolikhet beroende på skilda målgrupper, men dem kommer jag inte att gå in på här.

Övergripande noterar Hultén en förändring över tid i ämnesvalet. I början på 1930-talet förekommer många reportage om människor i social nöd: fattiga, prostituerade, människor i fängelser eller på behandlingshem. Några år senare blir det vanligare med berättelser om arbetaryrken och ”enkla” människors vardag. Socialt utsatta miljöer skildras ofta med en ”distanserat kåserande ton”, som exotiserar de porträtterade i beskrivningar med ironiska inslag, konstaterar Hultén: ”Läsarna och skribenten kan ofta dra på munnen åt de egendomliga typer som finns.”²¹⁰ Hennes iakttagelser skulle lika gärna kunna gälla de inslag av ironi och exotisering som jag tidigare har pekat på i Nordströms reportageböcker, varav de två senare, *Amerikanskt* och *Byn i vulkanens skugga*, gavs ut på 1920-talet.

Hultén identifierar vidare vad hon kallar en ”idyllvinkel”. Tidningarna visar upp att utsatta människor i utsatta miljöer finns, men att ”det goda” samhället samtidigt har beredskap att stötta. Ett reportage från ett fängelse har till exempel försetts med rubriken ”Förbaskat trevligt fängelse det här”. Hultén sammanfattar artikelns budskap: ”Ärtsoppa är god, cellerna varma, personalen gör så gott den kan, de intagna som är vana ställer inte till besvär utan anpassar sig till rutinerna.”²¹¹

Trots hög arbetslöshet under perioden är reportage om arbetslösa mycket ovanliga, finner Hultén i sitt material och gissar att tidningarna föredrog positiva inslag för att skildra det framväxande folkhemmet, något som stämmer med Ekecrantz och Olssons slutsats att 1930-talets tidningar blivit ”en socialt ansvarig institution”. Hultén hittar många texter om människor inom olika arbetaryrken men konstaterar att dessa begränsas till en manlig värld. Under början av den undersökta perioden porträtteras yrkesarbetande kvinnor, men därefter handlar kvinnoporträtten oftare om lyckade hemmafruar.

---

209. Britt Hultén, 1993.

210. Ibid., s. 71–72.

211. Ibid., s. 73–75.

Gemensam nämnare, oavsett om artiklarna skildrar kvinnor eller män, fattiga eller rika, är att alla är ”strävsamma”. Hulténs analys landar här i karaktéristiken: ”Goda fattiga och goda rika är strävsamma och hederliga [...] De dygdiga människorna upphöjs till tidens ideal, var och en stretar vidare i sin sociala klass och till de rikas stretande hör också omsorg om de fattiga (paternalism), till de fattigas ett rikt mått av förnöjsamhet.”²¹²

Mot dessa resultat ställer Hultén reportage av Josef Kjellgren och Willy Walfridsson, den senare även han författare med arbetarbakgrund. Dessa två skildrade människor i socialt utsatta miljöer med en jämlik attityd och utan inslag av exotisering, finner hon. De gör i sina texter också en klass- och maktanalys av social nöd.²¹³

För min undersökning av den första, mer omfattande sociala vågen inom det svenska reportaget har jag valt Ivar Lo-Johanssons reportageböcker från perioden 1927–1929. Dessa tillkom några år före Kjellgrens och Walfridssons sociala reportage, men Hultén betraktar ändå de tre författarna som del av samma strömning. Hon menar att Lo-Johanssons 1920-talscykel förebådar 1930-talets sociala verklighetsskildringar inom reportaget och litteraturen.²¹⁴ Även Elveson placerar Lo-Johansson jämsides med Kjellgren i traditionen efter Kisch.²¹⁵ Det är därför rimligt att tänka sig åren före och efter 1930 som en naturlig period för det sociala reportagets första blomstringstid i Sverige. Jag uppfattar Lo-Johanssons 1920-talsböcker som föregångare när det gäller ämnesvalet för ett socialt resereportage (skildringen av arbetarklass och/eller människor i socialt utsatta miljöer) och reporterns attityd (systematiskt undersökande).

Personbakgrund

Ivar Lo-Johansson

”Nästan hela Ivar Lo-Johanssons författarskap skulle kunna läsas som ett verk av en stor reporter.” Oavsett om han skrev skönlitteratur eller journalistik var han ”en rapportör om yttre och inre verkligheter, realist och samhällsskildrare”. Så skriver Mauritz Edström i sin presentation av Ivar

---

²¹². Ibid., s. 74.

²¹³. Ibid., s. 71.

²¹⁴. Britt Hultén, 1992, s. 24.

²¹⁵. Elveson, 1979a, s. 26–31.

Lo-Johanssons reporterskap.²¹⁶ Han framhåller hur medvetet Lo-Johansson (1901–1990) utnyttjade en växelverkan mellan de två uttrycksformerna för att nå ut med sitt ärende.²¹⁷ Detta kunde sedan handla om att avskaffa statarsystemet eller att från grunden ändra villkoren för svensk åldringsvård. Edström menar att debattartiklar och reportage tog vid där romanernas gestaltning inte räckte till. Lo-Johansson själv ansåg att ”varje författare som hade något att säga”²¹⁸ borde få göra det i dagsjournalistikens form, antingen i stället för eller som ett komplement till sina böcker. Anledningen menade han var att journalister tillåts skriva snabbt, spontant, hinner få ut ett budskap innan det är för sent och når en stor publik. Allt sådant som kan vara en fördel om man vill påverka i en samhällsfråga.

Lo-Johansson brukade också poängtera litteraturens sociala kraft. I en intervju från 1985 ger han följande programförklaring: ”Jag hade alltid för mig att litteraturen, utom det att den var ett verklighetens äventyr, sinnligt och njutbart, också skulle fylla en funktion. Jag ville inte gärna se författarna som de enda självklart meningslösa individerna i samhället, vilket man avgjort ville göra dem till. Jag ville att litteraturen skulle räknas till krafterna i samhället.”²¹⁹ Parallellt med denna inställning kunde han, precis som Kisch, betona en konstnärlig dimension hos reportaget. I en intervju från 1989 deklarerar han: ”Jag fordrar av reportaget att det ska vara ett konstverk.”²²⁰

Ivar Lo-Johansson, som räknas till de svenska arbetarförfattarna, försörjde sig under 1920-talet på olika typer av kroppsarbete. Han började sin skribentbana 1920 i en folkhögskoletidning. Två år senare blev han cyklande lokalredaktör på *Nynäshamns tidning*, där han både fick dikter och artiklar om trakten publicerade. Han slutade dock efter ett år, och därefter var det i reseskildringens form som han kom att pröva reporterns roll. På eget initiativ reste han ut i världen och rapporterade om erfarenheter gjorda på luffen

---

216. Mauritz Edström, ”Orden i vår tjänst: Om Ivar Lo-Johanssons journalistik”, *Tio reportage som förändrade världen: Från Strindberg till Hemingway*, red. Otto von Friesen, Christer Hellmark och Jan Stolpe, Stockholm: Ordfront, 1982, s. 125.

217. Ibid., s. 127–128.

218. Lo-Johansson, 1933.

219. Ola Holmgren, ”Jag är realist”, intervju med Ivar Lo-Johansson, *BLM*, 1985:1, s. 5.

220. Stig Hansén och Clas Thor, ”Jag fordrar av reportaget att det ska vara ett konstverk”, intervju med Ivar Lo-Johansson i Ivar Lo-Johansson, *Skriva för livet: Reportage i urval*, red. Stig Hansén och Clas Thor, Stockholm: Ordfront, 1989, s. 210–231.

i Frankrike (*Vagabondliv i Frankrike*, 1927), om engelska kolgruvearbetare (*Kolet i våld*, 1928), om slummen i Londonstadsdelen East End (*Nederstigen i dödsriket*, 1929) och om ungerska och svenska romska familjer (*Zigenare: En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar* 1929). I *Mina städers ansikten* (1930) sammanfattar han intryck från de olika resorna samt resonerar om reseskildrandets villkor.

Under 1949 och ett antal följande år återkom Lo-Johansson till journalistiken i en öppet polemisk form. Han skrev omväxlande debattartiklar och polemiska reportage om svenska ålderdomshem och den dåvarande åldersvården. Precis som reportagen från 1920-talet publicerades artiklarna både i tidningar och böcker (reportageboken *Ålderdom*, 1949, med bilder av fotografen Sven Järlås, och debattboken *Ålderdoms-Sverige*, 1952). Det blev även några radioprogram i frågan. Till listan över hans reportageböcker kan vidare läggas *Statarna i bild*, 1949, ett samarbete med fotografen Gunnar Lundh, *Okänt Paris*, 1954, med fotografen Tore Johnson, och *Zigenarväg*, 1955, med fotografen Anna Riwkin-Brick.

Den forskning som finns om Lo-Johansson är i första hand inriktad på hans skönlitterära produktion. I en avhandling står författarens journalistik i centrum: Margareta Wersälls *Fattighusliv i ensamhetsslott: Ivar Lo-Johansson och de äldre i samhällsdebatt och dikt* från 2006.²²¹ Den har litteratursociologisk inriktning och undersöker hur Lo-Johansson, steg för steg, påverkade opinionen och, så småningom, lyckades förändra socialpolitikens inriktning inom äldreomsorg och äldreomsorg. Wersäll liknar artiklarna, böckerna och radioprogrammen vid ”en kampanj som pendlar mellan ömsinhet och raseri”, och hon beskriver hur även Järlås fotografier används polemiskt, ofta efter Lo-Johanssons bildidéer.²²² Här möter vi alltså en reporter som tar konsten till hjälp för att agitera.

Jag har valt att undersöka resereportagen från 1920-talet. De fyra böckerna saknar inslag av öppen polemik, ändå bärs de av en social avsikt.²²³ I efterordet till en samlingsvolym med 1920-talstexterna, utgiven 1949, skriver

---

221. Margareta Wersäll, *Fattighusliv i ensamhetsslott: Ivar Lo-Johansson och de äldre i samhällsdebatt och dikt*, diss. Uppsala, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet nr 50, 2006.

222. Ibid., s. 94–95.

223. *Mina städers ansikten* kommer inte att inkluderas eftersom den främst är av sammanfattande och reflekterande karaktär.

Lo-Johansson: ”Jag hade efter en stor plan tänkt nyskapa reseskildringen, ville göra en social konst av den, skriva en bok om arbetarna i varje land på jorden.”²²⁴ Han tycks här ålägga sig ett vetenskapligt uppdrag ännu mäktigare än det hos Strindberg, som med *Bland franska bönder* från 1886 avsåg att kartlägga ”den franska bonden”. Så småningom gav Lo-Johansson upp projektet. Han hade då hunnit avverka franska arbetare; engelska kolgruvearbetare; människor i slummiljöer i East End samt ungerska och svenska zigenare. I backspegeln tonar han ner sin tidigare ambitionsnivå till ”en svensk arbetares resejournal” över ”arbetarnas och vagabondernas liv i de berörda länderna”.²²⁵ Den sociala och generaliserande avsikten höll han alltså fast vid 20 år efter reseböckernas tillkomst, även om anspråket då inte var lika omfattande.

Huvudfrågan för mina analyser är på vilka sätt ett narrativt engagemang kommer till uttryck respektive förhindras i reportage med ett så uttalat socialt ärende. Speciellt vill jag undersöka i vilken omfattning det generaliserande anspråket går att spåra i böckerna när det gäller hur människor skildras samt, i ett nästa led, vilka konsekvenser eventuella generaliseringar får för konstruktionen av narrativ inlevelse respektive narrativ medkänsla.

Jag inleder med att undersöka hur gruvarbetare, i någon mån även kvinnor och tiggare framställs i *Kolet i våld* och fortsätter sedan med hur kvinnor och etniska grupper som judar och kineser framställs i *Nederstigen i dödsriket*. *Zigenare* kommenteras endast i korthet. Här hänvisar jag i stället huvudsakligen till Katarina Taikon, som anklagade boken för att vara präglad av ett rastänkande. Sist gör jag en närstudie av ett berättartekniskt särskilt intressant avsnitt i *Vagabondliv i Frankrike*. Då blir konstruktionen av narrativ inlevelse det centrala.²²⁶

---

224. Ivar Lo-Johansson, *Vagabondliv*, Stockholm: Bonniers, 1949, s. 500.

225. Ibid., s. 500.

226. Flertalet enskilda reportage i böckerna publicerades i tidningar innan de sammanställdes i bokform.

Analys

Social undersökning med generaliserande anspråk

I detta avsnitt förekommer följande narratologiska begrepp och stilfigurer som är återkommande i bokens analyser och introducerades i det första kapitlet:

narrativt engagemang, narrativ inlevelse, narrativ medkänsla, upplevande reporter, berättande reporter, regissör, regissörens raster, afferent perspektiv, fri indirekt perception, efferent perspektiv, mimetisk framställning, fri indirekt anföring, deiktiskt centrum, reflektorisering, hypotetisk fokalisation, inlevelse i två steg/intressefokus, dissonans, *mind reading* och metarepresentation. Dessutom förekommer begreppet *iterativt* om något som händer upprepade gånger; *hyperbol* för en stilfigur bestående av överdrifter; *fri indirekt perception* för ett afferent perspektiv inom historien och *indirekt anföring*, som innebär att en berättare omformulerar en karaktärs yttrande med en viss trohet till karaktärens ordval. Samtliga begrepp förklaras kortfattat i en ordlista längst bak i boken.

Gruvarbetare idealiseras och romantiseras i *Kolet i våld*

Kolet i våld rymmer en stor mängd redovisade fakta, vilket understryker författarens ambition att systematiskt kartlägga det ämne han undersöker. Faktauppgifterna kan gälla engelsk kolgruveindustri, gruvorternas historik, löner, arbetsförhållanden, fackföreningar, olycksstatistik, bostäder, etcetera. Den första halvan av boken består nästan uteslutande av fakta varvade med miljöbeskrivningar.

När människor börjar synas i de noterade miljöerna blir perspektivet oftast afferent och distanserat:

Gruvarbetarna på bygatan fångade mig under dessa första dagar främst genom sitt yttre och imponerade genom sina diaboliskt skräckinjagande, svarta och majestätiskt ståtliga gestalter. Jag har många gånger senare hajat till inför blandningen av det djävulskt plågade och sällsamt granna i kolgruvearbetarens yttre gestalt: När

deras tunga skor klappra mot bygatan i riktning från gruvmyningen äro de svarta av kol på var fläck av kroppen, så när som på ögonvitor-na. De korta knäbyxorna lämna även under den strängaste vintern benen nakna långt över de knotiga knäna, under vilka halvstrumpor-na sent omsider ta vid. Kläderna äro också svarta och inpyrda av kol och svett, oftast sönderrivna av fallande stenflisor och täcka knappt de håriga brösten. I rockslaget sitter gruvlampan fastsatt, eller den svänger vid sidan i sin ten och bredvid guppar som regel krutkannan i sitt snöre. All svärtan överdriver naturligtvis gruvarbetarens sjukliga blekhet, men att hans arbete icke är sunt ser man, då han är rentvättad och i övrigt liknar en vanlig karl med krage och kavaj kring den smärta, lite hopsjunkna kroppen. Liksom hans klädedräkt i arbetet är nästan uniform lämnar hans typ icke heller rum för så stora olikheter.²²⁷

Detta stycke är på flera sätt representativt för *Kolet i våld*, och jag avser att återkomma till enskilda narrativa drag. Det är beskrivande och iterativt; trots de detaljerade iakttagelserna återges med andra ord inte ett specifikt ögonblick utan hur gruvarbetarna *brukade* vara klädda och se ut under den tidsperiod då reportern var på besök. Detta grepp blir en manöver från regissören för att dels fläta in faktauppgifter om kläder och utrustning i allmänhet (till exempel hur en gruvlampa och en krutkanna brukade vara fästade), dels ge berättaren utrymme att kommentera iakttagelserna.

Kommentarerna avslöjar i sin tur ett par implicita värderingar. Här finns en idealisering av arbetarnas yttre ("majestätiskt ståtliga"; "sällsamt granna"; "den smärta, lite hopsjunkna kroppen") och en vilja att understryka att de, trots sitt smutsiga arbete, är måna om att vara renliga. Man kan ana ett budskap till dåtida medelklassläsare om att inte avfärda en gruvarbetare som smutsig (han är ju "rentvättad") eller på andra sätt underlägsen dem själva (han liknar ju "en vanlig karl med krage och kavaj").

Det iterativa draget förstärks successivt genom det citerade avsnittet. Inledningsvis talas det specifikt om "Gruvarbetarna på bygatan". På tredje raden gäller beskrivningen "kolgruvearbetarens yttre gestalt" mer generellt

---

227. Ivar Lo-Johansson, *Kolet i våld: Skisser från de engelska gruvarbetarnas värld*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1928, s. 62–63.

och i bestämd form singular, liksom på nionde raden där "gruvarbetarens sjukliga blekhet" kommenteras. Allra sist nämns uttryckligen "hans typ". Genom förskjutningen signalerar regissören en ambition att studera gruvarbetaren som sådan, alltså inte enskilda arbetare, och som fenomen, som något som systematiskt kommer att undersökas.

Värt att notera är hur den berättande reportern inledningsvis lyfter fram den upplevande reporterns personliga reaktion på gruvarbetarnas yttre. I de två inledande meningarna kontrasterar berättaren genom starka känslouttryck hur reportern på plats vid flera tillfällen drabbas av å ena sidan skräck och beundran (första meningen), å andra sidan medkänsla (andra meningen) inför arbetarnas uppenbarelser. Textens inbyggda medkänsla, den narrativa medkänslan, med gruvarbetarna som grupp förmedlas i avsnittet som helhet både implicit, genom bilden av hur de går med tunga skor, bara ben, trasiga kläder, etcetera, och explicit, genom formuleringar om att de ser "djävulskt plågade" ut, liksom genom den berättande reporterns beklagande: "men att hans arbete icke är sunt ser man".

Jag vill här flytta fokus från hur texten är konstruerad till hur läsare kan antas reagera. När det gäller den implicit förmedlade medkänslan uppstår den som en följd av att läsaren tillämpar *mind reading* och tolkar hur det kan kännas att utföra det tunga gruvarbetet med dålig hälsa och utan hela kläder. Precis som i beskrivande scener i Nordströms och Hellströms reportage är dock utrymmet litet för läsaren att göra en egen tolkning. Ögonvittnesreportagets speciella konstruktion med en synlig iakttagare (afferent perspektiv i dess första variant) skiljer sig här från den typ av berättelse där iakttagaren tycks vara ett osynligt och neutralt registrerande "kameraöga" (afferent perspektiv i dess andra variant). Den senare varianten berättas i tredje person och ger läsaren möjlighet att själv fantisera utifrån vad som registreras om människor och miljöer i en scen. Men även där en upplevande reporter är synlig genom ett "jag" kan berättarens kommentarer vara få och hållna i en tämligen neutral ton så att läsarens fantasi får fritt spelrum. Så är dock inte fallet hos Nordström eller Hellström och i ännu lägre grad hos Lo-Johansson. Hans berättande reporter uppträder i stället som en högprofilerad kommentator.

Narrativ inlevelse i arbetare blir inte möjlig i det citerade stycket, och så ser det genomgående ut i *Kolet i våld*, åtminstone på individnivå. Det beror på att gruvarbetarna konsekvent ses med reporterns utifrånblick. De gånger

upplevelser förmedlas är det reportern ensam som upplever något, till exempel hur det är att bli nedsänkt i en gruva och sedan treva sig fram i trånga gruvgångar. Vid ett sådant tillfälle möter den upplevande reportern och två ledsagare från gruvbolaget en grupp arbetare:

Vi möta ett lag gruvarbetare på väg till schaktöppningen – ett annat tecken på att vi äro på väg *från* denna. De ha fäst sina små lampor i mössorna och på den i kut böjda ryggen guppa matlådan och krutkannan, gruvarbetarens hela bagage. De halvnakna och otroligt mörka kropparna passera förbi oss utan att yttra ett ljud på några få tums avstånd. De ha slutat sin åtta timmars dag härnere [...].²²⁸

Med hjälp av metarepresentation kan vi konstatera att reflektionen enbart är besökarens; hans följeslagare lär inte behöva tolka varför de stöter på personer som är på väg i motsatt riktning. Någon från gruvan skulle troligen inte heller fundera över att de mötande har mörka kroppar, var lamporna sitter och hur de bär sina matlådor liksom att det är ont om plats att passera mötande. Här finns visserligen ett ”vi”, som till synes inkluderar de två andra. Men läsaren inbjuds inte att möta dessa ”de andra”, oavsett om de är ciceroner från gruvbolaget eller enskilda arbetare. Även på andra ställen saknar *Kolet i våld* den sorts efferenta perspektiv som mer genomgripande innesluter den upplevande reportern i ett kollektivt ”vi” (jämför med när Ester Blenda Nordström gör sig till en av två pigor eller en i samekollektivet).

Enskilda människor som vi får komma nära saknas över lag i *Kolet i våld*. De individer som presenteras flyktigt förblir anonyma, men här skapar inte anonymiteten en narrativ inlevelse på samma sätt som hos Hellström. Individerna används med andra ord inte som exempel för läsaren att försöka föreställa sig. I stället hänvisas vi till berättarens uppfattningar, som i en kommentar om en man som fått ena armen amputerad under första världskriget:

Denne enarmade gruvarbetare blev senare [...] en av mina bästa vänner. Han hörde till de engelsmän, som verkligen imponera genom sin

---

228. Ibid., s. 130.

fruktansvärda realism, emedan denna härvidlag vilade på ett osjälviskt och gott hjärta och icke var ett utslag av dumhet och materiellt självförgudande. Han nämnde under hela vår samvaro aldrig ett ord om kriget, medan några som undkommit det utan några förluster väsnades med sin fraseologi runt omkring honom.²²⁹

I citatet erbjuds läsaren att dela reporterns beundran för mannens inställning. Den diegetiska framställningen, inklusive värderingen av mannens karaktär, ger dock ingen inblick i hans eget sätt att tänka och känna. Inte heller får vi veta vari vänskapen med den upplevande reportern består.

När individer skildras med mimetisk framställning betraktas de av reportern på avstånd. De blir förvillande lika (andra) detaljer i miljön: ”Där glo ugnarnas röda ögon emot en från de glödande bucklorna, svettiga män springa, flytande metall väller i strömmar utför bord och skvalpar som tung vätska i de framkörda grytorna som köras på hjul och i sin tur vid knuffarna skvimpa över av den fräsande och gult genomskinliga metallen.”²³⁰ Här kan de springande männen jämföras med ugnarna (som i sin tur besjälats genom att försees med röda ögon).

Det är som om regissörens undersökande ambition stannar på generaliseringsnivå. Kanske sparar Lo-Johansson närmare personbeskrivningar till sina romaner, enligt den arbetsfördelning han sagt sig vilja göra mellan journalistik och skönlitteratur.²³¹ I reportagen tycks regissören inte vara intresserad av att porträttera enskilda arbetare (eller, som jag ska visa, människor i slummiljöer eller kringresande romer) utan – enligt hans egen deklaration – Arbetaren eller Vagabonden som sådan.²³² Den slutsatsen styrks av ett intervjuuttalande från 1989: ”I min estetiska teori är det ingen skillnad på att skriva reportage om människor och om landskap. En människa har också en urform som man måste finna en kod till för att tolka.”²³³

---

229. Ibid., s. 192.

230. Ibid., s. 44. Se även s. 100–101, 102, 155, 179 och 197 för fler exempel.

231. Se tidigare nämnd kommentar av Mauritz Edström om hur Lo-Johansson valde medium efter med vilka medel han ville påverka sin publik, Edström i *Tio reportage som förändrade världen: Från Strindberg till Hemingway*, s. 127–128.

232. Lo-Johansson i efterordet till *Vagabondliv*, s. 500.

233. Lo-Johansson, 1989, s. 227.

Ibland dyker generaliseringar upp tillsammans med en analys av sakförhållanden. Till exempel nämns det tunga arbetet, stressen och fattigdomen som förklaring till att människor ser så trötta och slitna ut och är så dåligt klädda.²³⁴ Andra gånger kommer berättaren med svepande kommentarer om människors karaktärsdrag och då utan att hänvisa till någon källa. En bit efter det avsnitt som jag inledningsvis återgav, och som mynnade ut i formuleringen om "gruvarbetarens sjukliga blekhet", fortsätter texten:

När samme man senare på dagen går ut från sitt lilla hem, där blommorna prunka på fönsterbrädan, symaskinen med bländande vitt överkast står i sitt hörn och barnen hoppa kråka på kammargolvet verkar han mycket prosaisk, men är sannolikt själv lyckligare. Faran i hans arbete undgår icke att sätta ett spår i hans väsen, även om han sist av allt skulle klaga eller beskärma sig över den.²³⁵

Nu har "gruvarbetaren" glidit tillbaka till en enskild men fortfarande typisk arbetare, vars personlighet ("hans väsen") idealiseras av berättaren. Hemmet, som tycks spegla sina invånare, är visserligen litet, men nog finns här blommor som "prunka", en symaskin med ett "bländande" vitt överkast och barn som leker så idylliskt. Den uppmålade bilden kan påminna om Nordströms romantisering av Sverigeamerikaner och deras "enkla" hem. Den väcker sympati men inbjuder knappast till inlevelse. På samma sätt som Nordströms utvandrade svenskar utrustas Lo-Johanssons gruvearbetare med explicit uttalad anspråkslöshet (han är lycklig över det han har och klagar inte över sitt arbete). Metarepresentation av gruppvärderingar kan hjälpa läsaren att söka efter en källa bortom den enskilda berättaren. Att en tidskomponent varit verksam i synen på gruvearbetarfamiljer styrks av Britt Hulténs iakttagelser om en "idyllvinkel" i svenska 1930-talsreportage, där fattiga människor framställs som "strävsamma och hederliga".²³⁶

---

234. Lo-Johansson, 1928, s. 37–38.

235. Ibid., s. 63. Se även till exempel s. 121 och 157, där skenbart objektiva resonemang förs om "Engelsmannen och hunden", och s. 20–22, där det talas om hurdan "den engelske bonden" och "den engelska jorden" är samt om de "de sysslösa engelska överklasserna", bland vilka berättaren bland annat noterar "underligt utklädda och bortskämda engelsmän" som likt "barnungar roa sig med att rida och skjuta, hoppa och spela kula".

236. Britt Hultén, 1993, s. 73–75.

Genom att göra den inledande ”samme man” synonym med alla gruv-
arbetare vrider regissören hela beskrivningen mot anspråk på att vara av
generell karaktär. Berättarmönstret stämmer med en av Mauritz Edströms
iakttagelser om Lo-Johansson: ”I själva verket har han i sin tidiga journalis-
tik en stark dragning åt generaliseringen, försöken att ge allmängiltighet åt
enskilda iakttagelser. Man kan se den blivande kollektivskildrarens övning
i att beskriva grupper, samhällsklasser och kollektiv i hans intresse för folk-
kynnen och folkpsykologiska generaliseringar.”²³⁷

De återkommande generaliseringarna, tillsammans med bristen på reel-
la möten med verkliga arbetare, medför att textens narrativa engagemang
huvudsakligen begränsas till narrativ medkänsla på gruppnivå, antingen
förmedlad av den upplevande reportern på plats eller av berättaren. Ännu
ett exempel lyder:

Dessa människors slitenhet syntes verkligen befinna sig på brist-
ningsgränsen, där människosinnets underbara elasticitet ännu tillät
några få svängningar. Så nötta, så släpande tunga, så trist grå och
dock till släp användbara, en flock levande varelser! Det fina sotfjunet
har listat sig in i ansiktenas innersta vrår. Många av dessa måste väl
också nu vara lediga från sitt arbete och vandra bort sin fritid på den-
na smörjiga gata, många äro unga och kanske just på väg mot ett visst
litet fönster med ett par hemlighetsfulla ögon i. Men benen lyftas
lika tunga, gatan framför ligger lika stadsplaneutstakat trist, helve-
teslarmande och bolmande grå.²³⁸

I ögonblicksbilder som denna märks ett socialt patos som stämmer med ett
bestämt ärende: att visa upp för världen vilka förhållanden gruvarbetare
och deras familjer lever under. Lägg dock märke till ett drag i berättarens
tillhörande reflektion: ”måste väl” och ”kanske” i fjärde meningen medför
en form av hypotetisk fokalisation. Här övergår projektet att undersöka i
osäkerhet och spekulation. I själva verket är ett sådant stildrag rikligt före-
kommande i *Kolet i våld*. En iakttagelse på plats kompletteras med gissningar
från berättarens sida. I sista meningen ovan finns en ytlig narrativ inlevelse

---

237. Edström, s. 132.

238. Lo-Johansson, 1928, s. 38.

på gruppnivå. Regissören inbjuder här läsaren till att föreställa sig hur det kan kännas för en gruvarbetare att gå gatan fram.

Andra gånger ingår den hypotetiska formen i konstruktioner som snarare medför distans än möjlig inlevelse. Efter ett avsnitt om hur farlig en gruva är som arbetsmiljö heter det:

Det är minst av allt rädsla, detta mörka, som skymtar fram ur de nedstigande arbetarnas ansikten. *Jag tror icke* man för varje gång tänker så mycket på den väg man tillryggalagt två gånger per dag under hela sitt liv, men det är något av gruvans arv till byns innevånare. Därinne i hemmen ser man ofta de märkliga ”disasters” på väggarna. Det är dödens diplomer, små tavlor berättande om släktingar omkomna vid olyckor i gruvan. Men gruvans arbetare *behövde med all säkerhet icke* dagligen också hemma påminnas om dessa. De skulle likväl icke glömma bort att gruvan varit och alltjämt är en allvarlig kamrat och granne.²³⁹ (Mina kursiveringar.)

Den hypotetiska fokalisationen framträder i de formuleringar som jag har kursiverat. Trots berättarens skenbart sakliga ton består påståendena i stycket av tolkningar och gissningar snarare än fakta (med undantag för upplysningen om tavlorna med namn på omkomna). Visserligen alstrar funderingarna narrativ medkänsla genom att anspela på de faror som gruvarbetare utsätter sig för, men den antagna bristen på rädsla motverkar samtidigt inlevelse; vi kan tycka synd om gruvarbetarna men inte tänka oss in i deras situation. (På ett liknande sätt uttrycker sig Nordströms berättare om samers inställning till döden på fjället.) Berättaren hos Lo-Johansson hänvisar inte till några källor som stöder att arbetarna inte känner rädsla. Vi får inte heller ta del av någon enskild arbetares tankar kring farorna. Hellre än att gå fram och ställa frågor till arbetarna tycks den upplevande reportern bli kvar i sin iakttagande position och nöja sig med att försöka gissa sig till deras tankar och känslor.

Som redan framgått är generaliseringar vanliga i *Kolet i våld*. Jag har visat att dessa inte bara gäller faktiska arbets- och levnadsförhållanden utan ock-

---

239. Ibid., s. 106–107. Se även till exempel s. 147. Liknande funderingar från reporterns sida finns ibland när enskilda arbetare iakttas, som på s. 143 och 199.

så används för att ringa in karaktärsdrag hos undersökningsobjektet, ”den typiska gruvarbetaren”. Ibland rymmer beskrivningarna idealisering eller exotisering, ibland mer nedsättande värderingar. Idealisering är ofta kopplad till arbetarnas fysik. Då kan det låta så här: ”Det är något majestätiskt över var och en av dessa mörka lutande gestalter, kanske en liten aning demoniskt, vore jag kvinna skulle jag ta dem i famn och kyssa var och en av dem.”²⁴⁰ Berättarens ordalag blir här smått svärmiska. Vid ett annat tillfälle kompletteras det afferenta, iakttagande perspektivet av ren dyrkan från berättaren:

För första gången såg jag en kolgruvearbetare i hans slagsmål med en kolflöts tvåhundra meter ner under den gröna och leende jordytan. Det var till en början en magisk, en förtrollande syn. En *halvnaken, svettig man* i hophukad ställning mot den gnistrande svarta väggen, *mörka muskler i en sällsamt skimrande polityr av svett och kol* och hans eget magra och hålögda ansikte stelt tillbakalutat för borrhagen. En enkel, bräcklig människa, men en man, som svurit av sig mycket av livet. Han log oss till mötes – jag minns så tydligt *detta eldsvedda, manliga leende*. Det hade kunnat slå mig än djupare till marken, medan en våg av växande hat från mannens sida på sin höjd skulle ha gjort oss till jämlikar. Jag bekänner att jag greps av beundran inför detta drag av mänsklig nöjsamhet, ett brott till döden mot all social framåtanda.²⁴¹ (Mina kursiveringar.)

Det råder ingen tvekan om att den upplevande reportern är berörd av vad han bevittnar. Beundran inför gruvarbetaren som typ har här skruvats upp åtskilliga grader. Vi hittar homoerotiska inslag (se kursiveringar) tillsammans med en idealisering av människor som är nöjda med sin hårda lott. Även här tillskrivs någon, denna gång en enskild arbetare, tankar och känslor som reportern egentligen inte vet något om.

En metarepresentationell läsning skulle här kunna landa i en delvis annan slutsats än när det gäller att spåra källor till romantiseringen av gruvarbetarnas familjer. Även om den ensamme arbetaren ler mot reportern möter vi

---

²⁴⁰. Ibid., s. 123.

²⁴¹. Ibid., s. 142–143.

inte den ”idyllvinkel” som Hultén noterar i svenska 1930-talsreportage. Vid första påseende skulle man kanske i stället kunna associera till en allmän idealisering av just arbetare, med tanke på den strömning av svensk arbetarlitteratur som Lo-Johansson själv tillhörde. Men det räcker inte, menar jag. Dessutom finns något mer fördolt i texten, något som jag i första hand uppfattar som individuellt.

Detta bottnar i en intressant kontrast mellan å ena sidan det som sägs explicit om hur ”bräcklig” och ändå präglad av ”nöjsamhet” mannen är, å andra sidan textens konfrontativa ton. Det finns en tillbakahållen kraft i hur mannen beskrivs, och den syns bland annat i de kursiverade formuleringarna. Han har tämjts, tycks det implicita budskapet vara, men – som det heter med hypotetisk fokalisation – hans leende ”*hade kunnat* slå mig än djupare till marken” (min kursivering). Berättaren leker också med tanken på vad ”en våg av växande hat från mannens sida” *hade kunnat* leda till. Hatet finns där alltså inte, men omnämns som en möjlighet. Konstruktionen är komplex berättartekniskt och den implicita värderingen är svår att härleda. Speglar den regissörens eget förtäckta hat inför gruvarbetarnas villkor eller den upplevande reporterns fantasi om vad som döljs eller snarare borde döljas i mannens inre?

Klart är att styckets mångbottnade budskap inte kan förklaras enbart med hänvisning till tidstypiska värderingar. Snarare möter vi här den skönlitteräre författaren Ivar Lo-Johansson. Budskapet förblir dock idealiserat – och kopplingen är troligen svag till den verkliga gruvarbetare som reportern såg i gruvan.

Hittills har jag enbart gett exempel på generaliseringar av positiv art, som antingen möjliggör narrativ medkänsla eller bidrar till idealisering. *Kolet i våld* rymmer dock även avståndsskapande klichéer av annan karaktär. Då handlar det inte om gruvarbetare utan om tiggare, arbetslösa och kvinnor. De hyperboliska stilfigurer som skymtar i överdrifter om gruvarbetarnas fysionomi blir här mer framträdande:

Man nuddar vid tiggare och fattiga lumpsamlerskor med påränslade trassäckar på de böjda ryggarna och man blir nästan glad. Det är som om detta skriande, ytterliga armod likväl över sig hade någon-ting av frikostighet, slöseri, på vilket den genomsnittliga och jämna tröstlösheten hos människornas flertal icke har att bjuda. En jättestor

tiggare, som troligen sett bättre dagar och i vars vidöppna mun ännu skalv hälften av en vederstygglig lösgom, blev för mig en konungslig gestalt, som vandrade på gränsen till en främmande ypperligheternas välsignade värld. Jag mindes honom.²⁴²

Den berättande reportern prövar att litterarisera armodet. Tiggaren blir en metaforisk kung, vars hårda liv kontrasteras mot bildspråkets överdrifter. Åtminstone för en sentida läsare låter sig dock passagen bäst karakteriseras genom Hulténs formulering om en ”distanserat kåserande ton” som exotiserar fattigdom och utsatthet.²⁴³

Medan manliga arbetares kroppar förhålligas beskrivs kvinnors utseendet med negativa värderingar. Om sin hyresvärdinna uppger berättaren: ”Hon kunde vara omkring fyrtio år. Håret var mörkt, tunt och stripigt, hon var slarvig med att kamma det. Strumporna stucko fram under en trasig kjol, strumpor av glest garn, slarvigt lagade med lappar, visst var hon slarvig husmor ibland.”²⁴⁴ Unga flickor i en av gruvbyarna sexualiseras: ”Ibland kan man hos byns flickor få se rörelser och poser av en så förslagen charm, att man kan börja undra över, vilka vägar sådant har kommit in i gruvbyn.”²⁴⁵ På ett annat ställe får vi veta att kvinnor uppmuntrat sina män att hålla ut i samband med en tidigare storstrejk i gruvorna. Den upplevande reportern föreställer sig en grupp kvinnor på avstånd: ”Jag såg den bortåt hundra meter höga flodbranten. Och jag tyckte också att jag såg en flock svarta kvinnor, som kattor klättrande över sluttningen, släpande tunga kolsäckar efter sig och väsande till männen för varje resa: håll ut, ge inte efter! Åh dessa små svaga, sega kvinnor!”²⁴⁶ Hos de kvinnor som manas fram i dessa passager finns inte mycket till atletisk resning; de är som ”kattor”, de ”väser”, kammar sig inte, har en ”förslagen charm”. Gruvarbetarnas hustrur förminskas till ”små svaga” även om de också tillåts vara ”sega” och stötta sina män.

Vid ett tillfälle blir den upplevande reportern vittne till ett slagsmål om en kolbit mellan en ”halvvuxen pojke”, vars utseende inte beskrivs alls, en äldre man som kallas ”en gubbe med giriga fingrar och lur blick” och en

---

242. Ibid., s. 38.

243. Britt Hultén, 1993, s. 71–72.

244. Lo-Johansson, 1928, s. 205.

245. Ibid., s. 222.

246. Ibid., s. 204.

flicka i 17-årsåldern. Hur hennes utseende ter sig för den upplevande reportern får vi veta desto mer om:

Hon är höljd i trasor, vilka därjämte äro så underbart smutsiga att man måste känna sig nästan imponerad. Ögonen rulla i det dunkla ansiktet [...] Under smutsen och koldammet skymtar flickans röd-bitna och halvt förvildade ansikte. Med ena handen till ett slags kam stryker hon undan det svarta håret och väser fram en serie fräckheter. [...] Vad vet jag förresten om detta hår? Kanske skulle dess bärarinna på en ljusare och skönare fläck av denna samma jord vara en solig femtonåring med lingula lockar. Tvättvatten syns före allt annat vara föremål för hennes eländiga råa hat ...²⁴⁷

De inledande hyperbolerna ("underbart smutsiga"; "man måste känna sig nästan imponerad"; "Ögonen rulla") ger inte läsaren en chans att med hjälp av *mind reading* föreställa sig flickans tankar. Berättarens tolkning är redan gjord, och den väcker knappast medkänsla hos vare sig en dåtida eller sentida läsare. Det är också långt till den renlighet likaväl som den förnöjsamhet som tillskrivs gruvarbetare. Flickans karaktär tycks vara fördärvad, att döma av det "halvt förvildade" ansiktet och de "fräckheter" som hon "väser". Även om berättaren på de nedre raderna antyder att hon är präglad av sin miljö (och av att hon inte är blond (!)) måste man konstatera: hos denna flicka är fattigdomen bara smutsig på ett vämjeligt sätt. Ingenstans i *Kolet i våld* finns beskrivningar av gruvarbetare som liknar de nedsättande formuleringarna i mina fyra exempel där kvinnor beskrivs.

För att sammanfatta iakttagelserna: Även om Lo-Johansson i efterhand hellre ville tala om gruvboken som en "resejournal" visar min analys att generaliserande anspråk präglar framställningen. *Kolet i våld* försöker ringa in "den typiska kolgruvearbetaren" och samtidigt beskriva hans miljö, varav kvinnor och arbetslösa skildras med distansering överdrifter, flera gånger med negativa förtecken, medan (de manliga) arbetarna idealiseras. Det som lyfts fram väcker i vissa fall narrativ medkänsla men sällan inlevelse och igenkänning.

Lo-Johanssons tidiga journalistik har ibland jämförts med George Or-

---

247. Ibid., s. 177.

wells.²⁴⁸ Även han skrev en reportagebok om de engelska kolgruvedistrikten, *Vägen till Wigan Pier*, som kom ut 1937, alltså nio år efter *Kolet i våld*. Orwells syfte var delvis ett annat än Lo-Johanssons. Hans ambition var visserligen undersökande, men det han sa sig vilja undersöka var inte Arbetaren som sådan utan klasskillnader i några specifika gruvdistrikt. Två citat om kvinnors situation får illustrera skillnader i det narrativa engagemanget i förhållande till den svenska författaren. Det första lyder:

På såna här ställen är en kvinna inget annat än en stackars hushållslav som rotar omkring i en oändlig massa uppgifter. Kanske lyckas hon hålla humöret uppe, men hon kan inte hålla rent och snyggt. Alltid är det något som måste göras, och inga bekvämligheter finns det och bokstavligt talat nästan ingen plats att vända sig. Knappt har man tvättat det ena barnet i ansiktet förrän nästa barns är smutsigt; innan man hunnit diska porslinet efter förra målet ska nästa mål lagas.²⁴⁹

Även Orwells regissör ägnar sig åt typisering genom formerna ”en kvinna” och ”en stackars hushållslav”. Men där slutar också likheterna. Via ett tankeexperiment och en implicit förmedlad medkänsla inbjuder berättaren läsaren att föreställa sig situationen ur en gruvarbetarhustrus perspektiv. Signalordet för den hypotetiska formen är ordet ”kanske”. Precis som hos Hellström används sedan pronomenet ”man” för att, med ett efferent perspektiv, återge en erfarenhet som reportern inte delar. Resultatet blir att narrativ inlevelse förmedlas med gruvorternas mödrar.

Vid ett tillfälle får den upplevande reportern syn på en kvinna genom fönstret när han åker förbi henne med tåg. Kvinnan petar med en pinne i ett avloppsrör, förmodligen för att försöka häva ett stopp, gissar den upplevande reportern:

Hon tittade upp medan tåget for förbi, och jag var nästan tillräckligt nära för att fånga hennes blick. Hon hade ett runt och blekt ansikte,

---

248. Se till exempel Britt Hultén, 1992, s. 26 och Elveson, 1979a, s. 28–29.

249. George Orwell, *Vägen till Wigan Pier* (1937), övers. Lars Bäckström, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1976, s. 55–56.

det vanliga utpinade ansiktet hos en flicka i slummen som är tjugufem och ser ut att vara fyrti, till följd av missfall och tungt slit, och i det ansiktet såg jag, under den sekund jag kunde se det, det mest övergivna och hopplösa uttryck jag nånsin sett. Det slog mig då att *vi tar miste när vi säger att "Det känns inte likadant för dom som för oss" och att folk som vuxit upp i slummen aldrig kan föreställa sig något annat.* För det jag såg i hennes ansikte var inte ett ovetande djurs lidande. *Hon var mycket väl medveten om vad som höll på att hända med henne – hon förstod precis lika bra som jag vilket fruktansvärt öde det var att stå där och knäböja i bitande köld på den slemmiga stenläggningen på en bakgård i slummen, och peta kring med en pinne i ett illaluktande avloppsrör.*²⁵⁰ (Mina kursiveringar.)

Här uppstår den narrativa inlevelsen i två steg, något som jag har lyft fram i konstruktioner hos både Nordström och Hellström men som helt saknas i *Kolet i våld*. Läsaren erbjuds att känna vad den upplevande reportern känner inför kvinnan. Hennes plågade utseende beskrivs, men utan att hon sexualiseras eller exotiseras. Hon är varken "förvildad", rör sig som en "katta" eller utstrålar en "förslagen charm". Vi befinner oss också långt bort från fattiga människor som är "förförade". Berättaren försöker inte ringa in vilka egenskaper som kan tänkas tillkomma en ung kvinna av en viss sort. Hans reflektion bygger inte på olikhet gentemot reportern själv och läsekretsen. Precis som Stig Dagerman nio år senare skulle göra i *Tysk höst* betonar han i stället likhet mellan människor (se kursiveringar). Individer hos Orwell är fortfarande "typiska", men inte, som hos Lo-Johansson, som exempel på egenskaper hos en viss människotyp (gruvarbetaren; hans hustru; den arbetslösa) utan som exempel på vad fattigdom gör med människor.

Kvinnlig fattigdom litterariseras och sexualiseras i *Nederstigen i dödsriket*

I reportageboken *Nederstigen i dödsriket* är värderingar om människor både mer utbredda och mer iögonfallande än i Lo-Johanssons två äldre reportageböcker. De är också oftare av negativ art. Fortfarande finns inslag av

---

250. Ibid., s. 20–21.

engagemangsskapande karaktär, främst i form av narrativ medkänsla, men dessa skiljer sig inte berättartekniskt från de konstruktioner som jag har undersökt i *Kolet i våld*. I det här sammanhanget ges därför inga exempel på sådana. I stället väljer jag att avgränsa min analys till några av de negativa värderingar som kan anas, öppet eller dolt, i den förmedlade människosynen. Ett sådant regissörens raster hindrar ett narrativt engagemang från att uppstå. Det blir därför relevant att närmare granska karaktären på dessa hinder.

Kommande analyser är inriktade på två typer av generaliserande negativa värderingar: de som används om kvinnor och de som används med etniska förtecken, i första hand om judar.

Nederstigen i dödsriket redovisar inte lika många faktauppgifter som *Kolet i våld*. Skildringen är uppbyggd kring reporterns strövtåg i Londonstadsdelen East End, och det centrala är ett stort antal ögonblicksbilder av miljöer och människor. Man skulle kunna säga att den upplevande reportern förvandlas till en "flanör i elände". Inledningsvis förhåller sig berättaren till Jack Londons *Avgrundens folk*, som skildrar slummen i East End 1902. En del kan förefalla att ha blivit bättre för befolkningen sedan den äldre reportergeboken skrevs, konstaterar han. Ändå tycker han sig ställd inför fasansfulla "sagor". Berättaren tillägger att han "inte ämnar skriva ner det värsta".²⁵¹

Liksom i *Kolet i våld* ses människor utifrån, med ett afferent perspektiv. Här finns fler ytliga personbeskrivningar än i den tidigare boken, men mycket få intervjuer, än mindre samtal där en människa, reportern, möter en annan människa som sin jämlike. Det narrativa engagemang som uppstår blir därmed ytligt och knutet till reporterns egna funderingar om den nöd han ställs inför. Några gånger kommenterar berättaren sin egen reporterroll med ödmjuk distans: "Se inte människorna här uppe lite märkvärdigt på en? Märka de inte, att det är en främling som går där?"; "Jag finner mig själv som någon sorts blandning av journalist och hyena"; "Nu, då jag sitter i ett rum med sol och sammanställer min skildring av Londons stora fattigstad, tycker jag mig i färd med något dolskt och orätt".²⁵²

Det här sättet att genom narrativ dissonans kritisera sin egen roll är dock

---

251. Ivar Lo Johansson, *Nederstigen i dödsriket*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1929, s. 37.

252. Ibid., s. 35, 81 och 10.

sällsynt i boken. Inte heller förefaller det för en sentida läsare som om dissonansen får större konsekvenser för skildringen, något som jag hoppas att min genomgång ska visa.

Det är särskilt när berättaren beskriver och reflekterar över slummens kvinnor som ett narrativt engagemang saknas. Vid ett tillfälle väntar den upplevande reportern utanför en chokladfabrik på att de arbetande kvinnorna ska komma ut på lunchrast. Visserligen konstaterar berättaren empatiskt att flertalet inte verkar ha råd att äta någon lunch. Men sedan fortsätter texten: "Något fuktigt erotiskt, fattigt liderligt, tandlöst och anfrätt ligger över flertalet. De skratta rått mot de mötande manfolken och visa sina tandlösa munnar."²⁵³ Detta är knappast en beskrivning som inbjuder till vare sig medkänsla eller inlevelse. Påtagligt är att fattigdom kopplas ihop med liderlighet ("fattigt liderligt") och att prostitutionens kroppslighet ("fuktigt erotiskt"; "skratta rått mot de mötande manfolken") kopplas ihop med fattigdomens kroppslighet ("tandlöst och anfrätt").

Berättaren ställer därpå en retorisk fråga: "Hur spänns den båge mot skyn, som beskriver fabriksarbeterskans liv i East-end?"²⁵⁴ Utan att hänvisa till annat än sina egna iakttagelser svarar han sig själv att de här kvinnorna – eller deras "typ" om man så vill, notera den bestämda formen i "fabriksarbeterskans" – är eller kommer att bli prostituerade. I nästa scen faller den upplevande reporterns blick på en flicka, och han har sin tolkning klar:

Jag ser in i ett par mötande ögon med en tös på kanske sexton, sjutton år i en schaskig plyschjacka vandrande den grå gatan framåt. Det är en blick av på en gång en hungrig, liderligt sökande, en blick av den mest nödställt uppriktiga fasa jag ser, en likgiltighet inför livet på samma gång som en fräck inbjudan till en sista fest på vad detta livet äger och har.²⁵⁵

I andra meningen återkommer den hyperboliska stil som syns i vissa passager i gruvboken. Flickans utsatthet ("den mest nödställt uppriktiga fasa jag ser") sammankopplas med prostitutionens "liderligt sökande" och "en fräck

---

²⁵³. Ibid., s. 91.

²⁵⁴. Ibid., s. 92.

²⁵⁵. Ibid., s. 92.

inbjudan till en sista fest". Än en gång har berättaren indikerat ett samband som är hans egen konstruktion.

Förklaringen till den här typen av formuleringar kommer längre in i boken, där berättarens generella attityd till prostituerade framgår. I en ögonblicksbild från när skymningen faller heter det: "några prostituerade började redan att dra bort med sina första offer för kvällen".²⁵⁶ Och ett par stycken senare: "då och då tassar en kvinna förbi och låser upp en dörr, genom vilken hon skjuter in det fångade rovet".²⁵⁷ Det är alltså männen som är "offer" och "rov". Kvinnorna blir följdriktigt "förövare" och "rovdjur", en värdering som stämmer med hur kvinnorna utanför chokladfabriken beskrivs ("De skratta rått mot de mötande manfolken") men också med formuleringen från *Kolet i våld* där byflickor, anonymt och kollektivt, ansågs visa upp "poser av en så förslagen charm".

I en scen från ett sjaskigt kafé lyssnar den upplevande reportern förstrött till ett samtal mellan två män. Åsynen av en snarkande "gumma" får hans tankar att vandra i väg: "Själv sitter jag och drar på nytt upp den gamla parallellen, förbindelselinjen som går från den ännu ganska fräscha sjömansflickan där nere på Charlie Brown's krog vid dockorna, hon som kan få ett helt pund för en enda natt, och fram till denna ytterligt förfäade varelse som kläder sig med trasor hon tar upp från den träckstinkande gatan."²⁵⁸ Den upplevande reportern kan rimligen inte veta varifrån kvinnan får sina kläder. Kanske gör berättaren anspråk på att vara allvetande, trots bokens genomgående flanörstil, kanske vill han att "den träckstinkande gatan" ska tolkas metaforiskt. Oavsett vilket är det inte bara en manlig blick som läsaren erbjuds att dela, det är blicken hos en person som värderar och dömer kvinnor efter deras utseende. Sjömansflickan är ung och därför fortfarande "ännu ganska fräsch", den äldre kvinnan kan inte längre kallas människa; hon har "förfäats".

Så gott som alla kvinnor i *Nederstigen i dödsriket* sexualiseras i någon mening. Till och med i bilder där berättaren inte anspelar på prostitution noterar han deras utseende på ett annat sätt och med andra typer av detaljer än mäns. I en scen lockar några gatuartister till sig en spontan publik: "Det var

---

256. Ibid., s. 162.

257. Ibid., s. 163.

258. Ibid., s. 170.

kvinnor med utslaget hår och av smuts randiga ansikten, i kjolar med fransringar av trasor, med upprivna blusliv och nedkiprade skor eller barfota. Karlar med sportmössorna på sned och trötta blickar under skärmarna.”²⁵⁹ Med andra ord: männen antyds försöka se käcka ut (mössorna på sned) trots att de är trötta, medan kvinnorna uppges vara slarvigt klädda och inte tvätta sig.

Framträdandet med två danserskor beskrivs ingående och den upplevande reportern kan inte hålla tillbaka sina känslor av äckel inför deras kroppar. Dansen är antagligen menad att skrämma åskådarna, men berättaren skildrar inte dansen i sig utan uppehåller sig i stället vid sådant som: ”Under det möjligt dråsande pudret såg den syfilisättna ansiktshuden fram, påbättrad här och var med grellt smink, som gjorde det hela än värre.”²⁶⁰ Här tycks vi på nytt möta en intention från regissören att litterarisera elände i allmänhet och kvinnligt elände i synnerhet.

Längre fram i samma scen heter det:

Den långa tog några språng som en häst som stegrar sig, och föll ut i en benfläkning mitt på gatan. Här hade hundar och hästar för att inte tala om människor spillt ett och annat, här hade avfallen regnat ner från fönstren, här låg orenheten kvar sedan dagar och nätter. – Den långa gjorde en hel lång räcka av benfläkningar mitt på den smutsiga gatan.²⁶¹

Beskrivningen av gatumiljön förstärker associationen mellan kvinnornas kroppar och smutsighet. Efteråt summerar berättaren: ”Så okvinnligt, så fritt från allt vad som kan kallas erotik detta uppträdande var!”²⁶² Att varken medkänsla med kvinnorna eller inlevelse i deras perspektiv blir möjligt behöver kanske inte påpekas.

Efter att den upplevande reportern har besökt ett härbärke för kvinnor gör berättaren följande reflektion:

---

259. Ibid., s. 95–96.

260. Ibid., s. 95.

261. Ibid., s. 96–97.

262. Ibid., s. 99.

Det är något särskilt ohyggligt för en man att se och sysselsätta sig med djupt fallna kvinnor. De kunna kanske också falla djupare än männen, eller vi utgå i varje fall ifrån att de skola hålla sig lyfta över smutsen, som de sällan uthärda eller kunna bemästra. Redan salarna med dessa fysiskt förverkade och moraliskt förfäade kvinnovarelser likt byten och knyten bland skrubbiga möbler och tarvlig inredning i det lilla natthärbärgets skumma vrår, stötte en storm av förnedring och förgängelse mot besökaren.²⁶³

Att vara hemlös kvinna är här synonymt med att höra till de ”djupt fallna”, ett uttryck som förtydligas ytterligare: dessa kvinnor är ”moraliskt förfäade”. Den tankegång som impliceras är att samtliga hemlösa kvinnor är prostituerade, och är de inte det så tycks hemlöshet i sig leda till att kvinnans moral ändå måste ifrågasättas.

Enbart att se och behöva tänka på dessa kvinnors öden beskrivs som ”ohyggligt” för den upplevande reportern. Då kan berättarens hyperboler i den tredje meningen skapa en skyddande distans. Ordvalet har troligtvis också att göra med berättarens avsikt, så som den kommer till uttryck i inledningen. Som redan nämnts liknas där reporterns iakttagelser från East End vid ”sagor”, om dock makabra sådana: ”Jag vet att mångt och mycket, som jag från denna besynnerliga stad skulle kunna skriva ned icke skulle förefalla vara annat än sagor.”²⁶⁴ En konsekvens av sagotonens överdrifter blir att bilden av den underliggande verkligheten förfrämligas.

Bland bokens beskrivningar av kvinnor väljer jag ännu ett exempel. Två servitriser har fångat den upplevande reporterns intresse:

En av uppasserskorna är också kinesiska, en liten fyrkantig och strip-hårig mörk varelse, som då och då visar kinakvarterets mest uppseendeväckande tandgård. De små krokiga benen trilla som hjul under henne då hon kilar efter ”a cup of tea, black, black, sir”, och hon vänder åter med uppmärksamheten själv målad i sitt skumma ansikte. Men den andra uppasserskan är engelska och betydligt mera slafsig. Ett lass av puder och smink gör hennes ansikte till något mellan

---

263. Ibid., s. 127.

264. Ibid., s. 37.

tombolahjul och skarsnö i månljus, det är så att mjölet dimper av det.²⁶⁵

Även om dessa beskrivningar inte är sexualiserande kretsar de ändå kring kvinnornas yttre, och detta på ett sätt som antas locka läsaren till skratt. Här blir, återigen, Britt Hulténs formulering om en exotiserande, ”distanseerat kåserande ton” relevant. En sådan ton motverkar såväl narrativ inlevelse som narrativ medkänsla. Den upplevande reportern är denna gång inte upprörd över vad han ser, men berättaren uttrycker ändå en fysisk motvilja mot engelskan (hon är ”slafsig”). Hans försök att göra sig lustig på kvinnornas bekostnad genom språkliga överdrifter förminskar dem som självständiga individer, värda att ta på allvar.

Sammanfattningsvis förekommer i *Nederstigen i dödsriket* både gruppbeskrivningar och individuella bilder av kvinnor. Deras yttre kopplas ofta ihop med deras (påstådda brist på) karaktär och moral. På samma sätt associeras ett flertal gånger kvinnors kroppar med äckel inför två former av ”smuts”, som ofta glider ihop: fattigdomens och prostitutionens. I både de generella och de individuella bilderna blir hyperboliska stilfigurer bärare av en kvinnosyn som sexualiserar, exotiserar och förminskar. I samtliga fall förhindras ett narrativt engagemang i båda dess former.

Jag ska här i korthet ge några exempel ur samma bok där generaliseringar i stället gäller etnicitet. De folkslag som berättaren reflekterar över på gruppnivå är kineser och judar, varav han är mest positivt inställd till kineser: ”De små mörkhåriga kineserna, se fina och otroligt förnäma ut bland East-ends övriga proles.”²⁶⁶ Londonkineserna, menar han, har förmått att anpassa sig efter sitt nya hemland, de är måna om att hålla rent och de sprider ett lugn omkring sig genom att de ”dragit med sig något av orientalsk, meditativ ro” till stadsdelen.²⁶⁷ Fortfarande är formuleringar som dessa dock ett uttryck för idén att det går att bunta ihop människor till en grupp, som förses med kollektiva egenskaper.

När det gäller judar är berättaren mer negativ. Två kapitel i *Nederstigen i dödsriket* handlar om judiska miljöer och ”judar” som företeelse i East End.

---

265. Ibid., s. 198.

266. Ibid., s. 203.

267. Ibid., s. 202–210. Citatet är från s. 207.

Då den upplevande reportern närmar sig judiska kvarter konstateras: "Det vilar en ofrånkomlig judestämning i luften, det luktar jude."²⁶⁸ Vi får dock inte närmare veta vari denna lukt består.

Kapitlen blir en provkarta på välkända fördomar om judar: de håller ihop som grupp, de har affärsnäsa, de är snåla, de är bra på att lura andra och att klättra i samhället. Berättaren uppvisar både en viss beundran och avsmak för dem. Men framför allt återkommer det generaliserande anspråket från *Kolet i våld*: berättarens syfte tycks vara att objektivt undersöka och beskriva en viss grupp eller folktyp. Hans beskrivning kan sedan gälla utseenden eller karaktärsdrag. Utöver att han anklagar judar för att vara snåla påstår han att "[d]en rent imponerande smutsighet, i vilken dessa eastendjudar leva och synes önska leva, verkar till en början på främlingen rent förjagande".²⁶⁹ Varför den berättande reportern tror att judar vill leva smutsigt framgår inte. Ingenstans i de två kapitlen samtalar den upplevande reportern med någon av de judar som han iakttar.

Ett par sidor längre fram utvecklar han, även nu utan att hänvisa till någon källa, sin tidigare slutsats: "Främlingen tar nog lätt fel på denna för honom *rasfrämmande* fattigdom och finner den londonska judoghettons *oerhörda* smuts och *försumpade* mänskliga förhållanden lika med en djup mänsklig nöd *utan bot eller återvändo*. Själva synas däremot *de högljutt och hjärtskärande klagande* ghettons innevånare må ganska bra och trivas rätt väl med sina förhållanden."²⁷⁰ (Mina kursiveringar.) Fattigdom bland judar skiljer sig med andra ord från annan fattigdom, eftersom den för reportern ter sig "rasfrämmande". Frågan är hur dessa människor kan trivas och samtidigt klaga hjärtskärande. Bilden blir varken psykologiskt trovärdig eller narrativt engagerande; se de distansskapande överdrifter som jag har kursiverat. Man kan jämföra med den "förnöjsamhet" som i entydigt positiva ordalag används för att karakterisera fattiga gruvarbetare i *Kolet i våld*.

Berättaren prövar även att beskriva olika "typiska" judars utseenden:

Redan utseendet på dessa judar varierar högst betydligt. Man ser representanter av den rödhåriga och ljusa rasen i ett mycket stort antal.

---

268. Ibid., s. 181.

269. Ibid., s. 182.

270. Ibid., s. 181–182.

Avskyvärda gamla judegubbar med grått skägg, blå näsa, rinnande, vattniga ögon och snikna fingrar försöka prångla ut den simplaste lump till de passerande. Man ser unga smarta affärsjudar, som bedriva business i fint utmejslad stil. Mitt bland vederstyggliga judekärningar till mer än hälften uppätta av smuts och vanvårdnad, möter man unga sköna judinnor med mjällvit hy under det kolsvarta håret, på vaggande länder i sköna kläder och på väg till synagogan. [...] Vid inemot trettio börja de vanligen att fetma och efter några få år är den forna skönheten förvandlad till oigenkännlighet, den sköna är en plussig tant med en mängd överflödigt fett vällande kring haka och armar, ett slafsigt fruntimmer, som till på köpet börjar att vansköta sin kropp genom dålig hygien.²⁷¹

Efter att den "ljusa rasen" inte tillskrivits något särdrag alls möts vi av en välkänd karikatyr: en jude antas vara sniken och ute efter att luras. Den nidbilden gäller en äldre man, en "gubbe", medan yngre män beskrivs positivt; snikenheten har hos dem blivit till "business" och de är utrustade med "stil". Samma ålderssegregation placerar kvinnor i två olika fack (jämför med den tidigare åtskillnaden mellan en ung och en äldre prostituerad), men nu baserat på utseendet. Där den äldre mannen enbart har försetts med ett motbjudande ansikte sexualiseras de beskrivna kvinnotypernas kroppar. Det är dessutom enbart den äldre kvinnan, inte den äldre mannen, vars åldrande associeras med smuts och vanvård. I denna provkarta över olika judiska utseendens typologi kommenterar berättaren till slut uttryckligen hur judiska kvinnor åldras. Han menar sig här ha specifik kunskap om äldre judiska kvinnors bristande hygien.

I stycket som helhet känner vi igen den hyperboliska stilen och en berättare som tar på sig generaliserande anspråk; notera första radens "Man ser representanter", som om det gällde att skilja exemplar av besläktade boskapsraser från varandra. I denna åtskillnad underordnas kategorierna ljus/mörk, man/kvinna, ung/gammal.

Utförliga slumskildringar var inte ovanliga under 1910-, 1920- och 1930-talen. Lo-Johanssons ögonblicksbilder från East End kan på många sätt inordnas i en svensk Jack London-vurm som pågick under flera de-

---

271. Ibid., s. 273–274.

cennier, visar Mats Rehn i sin doktorsavhandling från 1974, *Jack London i Sverige*.²⁷² Rehn finner att åtskilliga svenska författare och journalister besökte och berättade om storstäders slumområden. En del prövade att, likt London i *Avgrundens folk*, själva leva som hemlösa i slummen medan andra, likt Lo-Johansson, höll sig till en iakttagande roll. Londons bok i svensk översättning trycktes i upplaga på upplaga, och Rehn visar hur de svenska efterföljarna både tematiskt och stilistiskt tog efter storsäljaren.

Det är dock intressant att notera att Rehn, i ett avsnitt om *Nederstigen i dödsriket*, värderar Lo-Johansson som mindre socialt radikal och mindre anklagande mot samhället än London.²⁷³ Min egen bedömning är att London visar upp en större medkänsla med East Ends invånare. Detta beror bland annat på att han återger en rad möten med enskilda människor, som kommer till tals med egna ord och vars situation berättaren sällan moraliserar över.

Rehn sammanfattar recensionerna av Lo-Johanssons bok med att den uppfattades som "snällare" än Londons motsvarighet och att verkligheten i svenskens skildring "stiliseras". Ett omdöme från en av recensionerna kommenterar han med att "London arbetade med kraft och intensitet, Lo-Johansson med 'stämningar'".²⁷⁴ Allt detta överensstämmer med mina iakttagelser om en distanserande attityd och en tendens till litterarisering i *Nederstigen i dödsriket*. Varken de recensioner som Rehn refererar eller han själv tar dock upp att Lo-Johansson framställer smuts, moral och fattigdom på olika sätt hos kvinnor och män.

Zigenare: kritiseras av Taikon för rastänkande

Jag vill endast i korthet nämna *Zigenare*, boken om romer i Ungern och, till mindre del, i Sverige. Mycket känns igen från de tidigare reportageböckerna, men den här gången är anspråken på att ringa in någon sorts generaliserande "sanningar" ännu större. Dessa kan handla om seder och bruk men lika mycket om karaktärsegenskaper och särskilda "rasdrag". Till exempel

---

272. Mats Rehn, *Jack London i Sverige: Studier i marknadsföring och litterärt inflytande*, diss. Uppsala, Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet, 1974.

273. Ibid., s. 216.

274. Ibid., s. 216. Recensionen publicerades i *Arbetaren* 6.4.2029 och var skriven av Elis C:son Flodh.

redogör berättaren för ”det speciella rasdrag som man finner hos zigenare vilka och var de än äro”. Dit hör, förklarar han, att stjäla, snatta, tigga och spä.²⁷⁵ Tre kapitelrubriker ger en fingervisning om vad boken tar sig an, utöver en historieskrivning tillsammans med ett stort antal återberättade legender och rena skräckhistorier: ”De omoraliskas moral”, ”Religion och mytologi” och ”Spådom och trolleri”.

Man skulle kunna spekulera i om det större avståndet mellan reportern själv och undersökningsobjektet (romer uppfattades rimligen av den dåtida omgivningen som mer exotiska än gruvarbetare eller människor i storstadslum) har gjort honom än mer ivrig att skrida till synes systematiskt undersökande till verket. De många formuleringarna om hur romer/zigenare ”är” tyder på det.

Här ska inte radas exempel på exempel. I stället hänvisar jag till Katarina Taikons bok *Zigenerska*, som påvisar såväl omfattande romantiseringar av ”vagabondlivet” som exotisering med positiva eller kränkande förtecken. Taikon är förvånad över att samme författare och samhällsdebattör som stred för att statarsystemet skulle avskaffas kunde hävda att romer hade ett kringresande liv i blodet och i Sverige inte borde stödjas i att få bli bofasta och leva på samma villkor som andra svenskar: ”Man undrar naturligtvis varför Ivar Lo-Johansson blir så inkonsekvent när han tar ställning till romerna. Jag tror att man finner svaret i hans egna böcker. Det framgår klart av dem att han är infekterad av ett mycket fränstötande rastänkande”, skriver hon och ger en rad illustrerande exempel ur *Zigenare*.²⁷⁶

---

275. Ivar Lo-Johansson, *Zigenare: En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1929, s. 142.

276. Katarina Taikon, *Zigenerska* (1963), Stockholm: Natur & Kultur, 2016, s. 162. Boken är en blandning av självbiografi och debattskrift. Ett kapitel ägnas särskilt åt att diskutera den roll Lo-Johansson hade skaffat sig under 1950-talets ”zigenardebatt” i Sverige. Lo-Johanssons avsikter som ”förkämpe” var goda, menar Taikon, men han höll felaktigt fast vid att romer rent genetiskt inte fryser som andra (och därför bättre tål att vara utomhus under vintern), inte rodnar som andra (vilket skulle göra att de lättare kan ljuga), har sin egen moral och sina egna förmågor: ”Han tycker att det ur samhällets synpunkt är beklagligt att romerna inte får leva som de tidigare gjort. Han vill att de ska fortsätta att vara ett kringresande följe som förnöjer sina medmänniskor med allehanda gyckel och taskspeleri.” Ibid., s. 157–167, citatet är från s. 157. Notera: i utgåvan från 2016 har ordet *zigenare* bytts ut mot *rom*.

Precis som när det gäller böckerna om gruvarbetare och East End hindrar regissörens raster delvis narrativ medkänsla samt helt och hållet narrativ inlevelse från att uppstå.

Narrativ inlevelse i ett avsnitt ur *Vagabondliv i Frankrike*

Jag avslutar min genomgång av Ivar Lo-Johanssons 1920-talsreportage med en närläsning av ett avsnitt ur debutboken *Vagabondliv i Frankrike*. Det var här författaren la upp sitt ambitiösa projekt att beskriva och kategorisera all världens arbetare. En sådan ambition genomsyrar dock inte hela boken. Den upplevande reportern är på luffen i Frankrike, han lever som "vagabond" och berättar lika mycket om sina egna försök att hitta påhugg som om de fransmän han möter. Han tar jobb i ett restaurangkök och på ett bygge, och han försöker att överleva som arbetslös. Stort och smått blandas och såväl stil som berättarteknik skiftar mellan de olika kapitlen.

Här finns uttalanden om vad som är "typiskt" för fransmän i allmänhet och den franska arbetaren i synnerhet. Till exempel påstås franska arbetare vara latare än svenska, uppföra sig som "tanklösa barn" och vara utrustade med en naturdrift att vilja sjunga när som helst och överallt.²⁷⁷ Prostituerade kvinnor dyker upp vid flera tillfällen i skildringen, men den här gången iakttas de utan associationer till smuts och äckel. I boken finns även inslag av en mer komplex berättarteknik än i de följande reportageböckerna. I det här avsnittet undersöker jag särdrag i den tekniken.

Vagabondliv i Frankrike är den av de fyra reportageböckerna som rymmer flest ögonblicksbilder av enskilda personer, varav flera namnges med förnamn, till exempel arbetskamrater på ett bygge där den upplevande reportern arbetar en tid. I avsnittet som jag har valt ut är dock människor anonymiserade och till synes frammanade av berättarens fantasi.

Reportaget "På holmgång med skandinaviska sjömän" skildrar dag och natt i en fransk hamnstad. Specifika ögonblick dyker upp mot slutet av texten, men i inledningen till del 1, med namnet "Allt är redo!", betonas det iterativa:

---

²⁷⁷ Ivar Lo-Johansson, *Vagabondliv i Frankrike*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1927, s. 38–39.

Hamnstaden sover aldrig. [...] Klockan sju om morgonen gnissla alla kajens kranar och vinschar som en signal, att dagskiftet har börjat. Människor skynda, muskler spännas, kommandoord ljuda, signaler tjuta. Kajerna ligga belamrade med vin, trä, skinn, säd och andra handelsvaror. Lyftkranarnas skopor *hugga in* med sina *vidöppna, hungriga käftar* mitt i detta kaos av allehanda gods. Fartygens lastrumsluckor *spärras vidöppna* för att ta emot, eller för att fort nog kunna *kräkas ut*. Det är stora *magsäckar*, som bara *gapa*, som bara kunna *sluka* och *stöta in* vad de fått, men aldrig *smälta*. De gå kring med fulla *krävor*, som de *tömma* och *fylla* i varje hamn, där man har något att sticka inom deras räckhåll.²⁷⁸ (Mina kursiveringar.)

Hamnen besjålas, görs till ett levande väsen ("sover aldrig") och rymmer lyftkranar och fartyg som i sin tur kommer till liv genom sin ingående skildrade matsmältning (se kursiveringar). "Människor" nämns, men som underordnade en högre makt och som jämbördiga med "muskler", "kommandoord" och "signaler". Bilden etablerar en omedelbar närvaro, trots att det inte är ett unikt ögonblick utan ett till synes oändligt antal sådana som skildras; det repetitiva får ett egenvärde, som vore det en livsprocess vi inbjuds att föreställa oss. Metaforerna kan påminna om den hyperboliska stil som jag har noterat i de tidigare undersökta reportageböckerna. Här blir stilen dock inte uttryck för en människosyn utan bidrar i stället till att skapa en suggestiv stämning i scenen.

En ögonblicksbild vidtar av ett fartyg som lastar vin, och här kan läsaren ta hjälp av metarepresentation för att problematisera avsändaren bakom vad som sägs. Det afferenta perspektivet från föregående stycke avbryts nu av korta efferenta inslag genom retoriska frågor, formulerade som av en anonym åskådare: "Vad lossar man?"; "Varför sliter man?"; "Varför lastar man, varför lossar man, svettas, vrider kranar, kramar muskler tills svetten rinner av dem, svär och går från och till under förbannelser, att man icke hinner tillräckligt?"²⁷⁹ En typ av reflektorisering uppstår, där berättaren tycks gå i dialog med sig själv genom att "eka" av frågor från tänkta åskådare. Den tidigare närvarokänslan förstärks liksom intrycket av att det skild-

---

²⁷⁸. Ibid., s. 66–67.

²⁷⁹. Ibid., s. 67.

rade, trots att ett enskilt fartyg nämns, är inslag i en futuristiskt inspirerad evighetsmaskin. Perspektivet tycks fortfarande tillhöra en betraktare, men frågorna styr samtidigt en läsares möjliga associationer mot dem som utför allt detta evighetsarbete, det vill säga mot de hamnarbetare som sliter och sliter men ändå aldrig blir klara eller nöjda. Därmed möjliggörs narrativ inlevelse.

Vartefter skildringen fortsätter förstärks kontrasten mellan arbetarna och den gränslösa varelse som alltid fordrar mer arbete. När dagen har gått över i natt, som har gått över i en ny dag, heter det: "Omsättningen av muskler går sin gång, men hamnen själv tuggar bara vidare."²⁸⁰ Den poetiska stilen avbryts sedan för ett avsnitt om juden Isak, som har en diverseaffär i hamnen. Han talar ett stort antal språk, har ständigt kunder i sin lilla butik, som också fungerar som bank. Berättaren är full av beundran inför Isak, samtidigt som han i förbifarten kommenterar att kunderna blir lurade: "Att man får betala för mycket, vettlost för mycket för en vara, det är glömt i den stund som följer."²⁸¹ Här kan vi ana East End-bokens syn på judar som särskilt giriga.

Den berättande reporter som syns i resten av boken har i hamnreportaget tagit paus och lämnat över till en allvetande berättare. Efter episoden om Isak förs läsaren tillbaka till den drömska atmosfären från reportagets inledning. En scen skildrar hur krogar och bordeller förbereder sig för den kommande kvällen och natten (underförstått: för varje kväll och varje natt):

Efter den stora kajpromenaden och dess hundra små bigator ligga också barerna. Det är enkla krypin med en plåtdisk, några stolar och ett bord, en grammofon i ett hörn och en liten stab flickor i otålig väntan vid den vidöppna dörren. En matrona på en stol vid disken och något enkelt glitter som skylt ovanför krogdörren väntar också gästerna. Man tittar trånande mot klockan – *sjömannens arbetstid lider mot slut*. Man slår i hamnkontorets lista för väntande båtar – *här äro nya besättningar på väg in!* [...] Det är mitt på dagen och man har bara att vänta. Man samlar krafter. Flickorna hänga livlösa vid borden.

---

280. Ibid., s. 68.

281. Ibid., s. 71. "Isak" uppges vara ett fingerat namn.

*Men till kvällen blir det annat! Bara nu sjömännen äntligen voro här! Allt är redo ...*²⁸² (Mina kursiveringar.)

Medan reportagets inledning mycket väl kan uppfattas som en upplevande reporters iakttagelser och associationer trots formen i tredje person är det här mer av en fri fantasi från berättaren. Inga språkliga kriterier för hypotetisk fokalisation förekommer. Likväl är det kursiverade, i form av fri indirekt anföring, uttryck för vad de anonyma flickorna *skulle kunna* tänka eller säga till varandra. Skildringen är alltså hypotetisk i förhållande till en verklig förlaga. Därmed blir formen ett erbjudande till läsaren om en möjlig narrativ inlevelse i flickornas efferenta perspektiv. Detta kontrasterar mot passagens yttre beskrivningar (de tre första meningarna), som med afferent perspektiv i dess andra variant återger en anonym åskådares iakttagelser.

De två första kursiverade formuleringarna skulle också kunna uppfattas som afferent perspektiv i dess första variant, eftersom de inte uttrycker vad en anonym åskådare skulle kunna se utan vad *flickorna* ser (att klockan visar slutet på sjömännens arbetstid och att hamnkontorets lista vittnar om anländande båtar). Ett sådant perspektiv kan även kallas fri indirekt perception, här i form av seendets motsvarighet till fri indirekt anföring. Det rör sig om iakttagelser (av klockan och listan) där perspektivet följer flickornas (hypotetiska) blickars riktning. Göran Rossholm diskuterar hur efferenta och afferenta perspektiv gränsar till varandra i konstruktioner som denna.²⁸³ Läsaren erbjuds då att ta del av vad någon ser och samtidigt vad personen tänker om sin iakttagelse.

I berättarens tidigare citerade reflektion över affärsinnehavaren Isak syftade "man" på "kunder i Isaks butik". Här står "man" för de anonyma flickor som väntar på sjömän. Med nästa avsnitt börjar reportaget likna en rundvandring i hamn kvarteret. En skandinavisk sjömanskyrka beskrivs, varvid "man" dyker upp i ännu en betydelse:

Kyrkan ordnar till fest för kvällen. Man bär in bord och ställer fram stolar. Man fejar och pryder med flaggor, bakar bröd och skramlar med kaffekoppar. Prästen och hans hustru, assistenten och någon an-

---

²⁸². Ibid., s. 72.

²⁸³. Rossholm, s. 149–150.

nan ur den lilla skandinaviska kolonin i staden springa omkring i sitt anletes svett. Klockan blir sex. Till framåt halv åtta skall allt vara klart för att börja.²⁸⁴

Här har det iterativa övergått i en specifik scen, som tycks fånga ett specifikt ögonblick, och "man" är kyrkans personal. Stycket slutar: "Allt är redo, även här ..."²⁸⁵ Uttrycket "även här" antyder att även krogpassagen ska tolkas som en scen, avgränsad inte bara i rummet utan också i tiden.

"Rundvandringen" fortsätter sedan men fortfarande utan någon synlig, eskorterande reporter:

Så kommer då äntligen skymningen. [...] De första sjömännen ha börjat hasa sig ner efter landgångarnas fallrep. Helgdagsstassen, landgångskläderna ha dragits på. Oväxlade pengar *bränna som eld i fickorna*. Längtan står stark och het ut ur de blå sjömansögonen, ut *mot det rika, lockande livet*.²⁸⁶

I det av mig kursiverade förmedlas ett svagt efferent perspektiv utifrån de beskrivna sjömännen. Med hjälp av metarepresentation kan vi konstatera att det visserligen snarare rör sig om berättarens ordval än sjömannens, men uttrycken tycks ändå uttolka deras känslor i stunden. Vi skulle med andra ord kunna tolka passagen som en typ av reflektorisering.

Sist i den här delen av reportaget beskrivs "glädjekvarterens gata": "Lyktorna börja spricka fram ur de otaliga små lamporna över ingångarna, gröna och röda ljus börja förvandla portarna till sagoslott"; "Väkterskorna gå ut på sina platser vid dörrarna, vitklädda och vinkande"; "Matronan ruvar mörk på sin plats vid disken. Minsann, man är redo! Redo även här ..."²⁸⁷ Bordellerna beskrivs som lockande; de liknas vid "sagoslott". Slutmeningarna upprepar omkvädet från krogen och kyrkan, liksom från avsnittsrubriken. Även om vi kan läsa att "Matronan ruvar mörk" befinner vi oss fjärran den moraliserande tonen mot prostituerade i *Nederstigen i dödsriket*.

Nästa del av reportaget har fått namnet "En båt med sjön". Berättaren

---

284. Lo-Johansson, 1927, s. 72.

285. Ibid., s. 72.

286. Ibid., s. 73.

287. Ibid., s. 73.

fortsätter att vara allvetande, och en inledande iakttagelse kompletteras med en tillbakablick: "En båt kommer med Seinen och strävar sig uppåt floden. Ännu för åtta timmar sedan låg den ute på reddan framför en annan fransk hamn och väntade på tidvattnet, så att den kunde fortsätta."

Vi informeras om att det är en svensk båt lastad med virke. Sedan zoomas en människa in: "Styrmannen står på sin brygga med en kikare för ögat. Där glider de förstelnade nunnorna förbi. Styrmannen minns sängen om de två nunnorna, som gjorde synd och därför blevo förvandlade till sten."²⁸⁸ Perspektivet i de två senare meningarna är internt. "Där" kodar den andra meningen till ett delvis afferent perspektiv (fri indirekt perception) via den riktning som pekas ut, delvis efferent perspektiv som via ordvalet "de förstelnade nunnorna" fångar styrmannens tanke inför vad han ser i sin kikare. Därefter återges hans följande reflektion i indirekt anföring, som blir efferent genom ordvalet ("gjorde synd"). Det innebär att läsaren på tre meningar först ser styrmannen utifrån (den inledande meningen), sedan följer hans blick och ser vad han ser, för att till sist få ta del av hans reflektion om det han ser. Sådana komplexa perspektivskiften har ingen motsvarighet i de andra reportageböckerna.

Besättningens arbete med att lägga till skildras. Därefter dröjer perspektivet vid en enskild sjöman: "Sjömannen får drömmar i blicken. I sol och rök ligger staden. Till kvällen skall han gå i land, som en av de gamla vikingarna skall han ta staden i besittning. Där är sagan med kvinnor och vin, med sången, som han drömt om i den trånga skansen. Åh ..." ²⁸⁹ I andra meningen följer vi sjömannens blick (afferent perspektiv inom scenen). Därefter ges en framåtblick ("Till kvällen skall han") tillsammans med ett efferent perspektiv som genom fri indirekt anföring återger vad han tänker.

Reportaget fortsätter med två mer detaljerade scener, som båda förefaller att vara upplevda på plats av en i texten bortretuscherad reporter. Den ena skildrar en sjömanskrog, den andra skildrar söndagspredikan i hamnens sjömanskyrka.

Sammantaget växlar reportaget mellan vad jag i tidigare sammanhang har kallat *det rekonstruerande reportaget* (scenerna är inte upplevda av reportern

---

288. Ibid., s. 74. Man skulle kunna gissa att verklighetens reporter har stått bredvid styrmannen på båten och fått "nunnorna" utpekade och kommenterade för sig.

289. Ibid., s. 74.

utan rekonstruerade) och *det retuscherande reportaget* (reportern var på plats i verkligheten men har retuscherats bort ur texten).²⁹⁰ Här förekommer åtskilliga hypotetiska inslag och berättaren är allvetande. Afferenta perspektiv växlar med efferenta perspektiv, ibland i form av fri indirekt anföring. Även inslag av reflektorisering i berättarens röst förekommer.

Perspektivet flyttar runt mellan vitt skilda, anonyma personer eller grupper av människor (hamnarbetare, kunder i en butik, anställda på barer, personal i en kyrka, sjömän). Flera gånger sker detta genom att pronomenet *man* ändrar innebörd. De efferenta perspektiven medför att narrativ inlevelse i andra än en upplevande reporter blir möjlig. Notera dock att denna inlevelse ingenstans är kombinerad med narrativ medkänsla. Det rör sig i stället om passager där läsaren erbjuds att dela en karaktärs förmedlade perspektiv oberoende av om perspektivet väcker medkänsla/sympati eller inte.

Slutsatser och diskussion

Ivar Lo-Johanssons debutbok, reseskildringen *Vagabondliv i Frankrike*, är den enda av de fyra undersökta reportageböckerna som rymmer inslag av narrativ inlevelse i någon annan än reportern. Dessa inslag dyker upp i det enskilda reportaget "På holmgång med skandinaviska sjömän" och utgör en komplex form av narrativitet, som byggs upp av ständigt skiftande perspektiv. Reportaget utmärks av en lek med berättarens fantasier, och mycket av det som återges består av hypotetiska konstruktioner. Inlevelse uppstår aldrig i enskilda karaktärer som en upplevande reporter faktiskt möter. Inslag av narrativ medkänsla saknas i reportaget.

Övergripande präglas Lo-Johanssons reportageböcker från 1920-talet av generaliserande anspråk då det gäller hur människor skildras. På samma sätt som historiska, sociala och tekniska processer undersöks systematiskt blir olika grupper av människor föremål för berättarens ambition att ringa in "typiska" utseenden liksom karaktärsdrag. Detta gäller gruvarbetare, som förskönas till det yttre och idealiseras till det inre, och kvinnor, som på gruppnivå sexualiseras och förminskas. Dessutom förknippas fattiga kvinnors kroppar, särskilt om kvinnorna är äldre, med smuts och äckelkänslor på ett annat sätt än fattiga mäns kroppar. Prostituerade omtalas som om de

---

290. Aare, 2021, s. 205–223.

skulle ha makten över män, medan männen förvandlas till deras ”offer” och ”rov”.

Man kan vidare spåra ett rastänkande i reportageböckerna. Romer antas generellt vara födda med vissa karaktärsdrag, som att vilja vara på vandring hellre än att leva bofast, att vara duktiga i spåkonst men också att ha en benägenhet att snatta, stjäla och ljuga. Denna typ av fördomar har påvisats av bland andra Katarina Taikon. Lo-Johansson för dessutom resonemang om vad som skiljer judar från andra folkgrupper, men även nationaliteter som fransmän och engelsmän prövar han att kategorisera.

Ibland är generaliseringarna förenliga med narrativ medkänsla. Det rör sig då om positiva generaliseringar, som att gruvarbetare rent generellt uttärar sitt hårda och riskfyllda arbete utan att klaga. Det kan också röra sig om en enskild individ som den upplevande reportern iakttar medan han funderar över hur personen tänker och känner inför sin fattigdom eller olycksrisken i de engelska kolgruvorna. Ofta har dessa konstruktioner en hypotetisk form. I båda fallen blir det narrativa engagemanget endast ytligt, eftersom exotisering medför en distanserad bild som är svår för läsaren att närmare föreställa sig. I de fall där generaliseringarna är av negativ art hindras såväl narrativ medkänsla som narrativ inlevelse. Distansen förstärks ytterligare av återkommande hyperboliska stilfigurer som bäddar in den upplevande reporterns iakttagelser i vad berättaren själv benämner som en ”saga”.

I kapitel 1 nämnde jag att jag inte avsåg att närmare undersöka vad värderingar i de analyserade reportagens innehåll skulle kunna bero på, hur de kan ha uppkommit och vad de är uttryck för. Generaliserande värderingar om ”typer” av människor är dock så fundamentala för helheten i Lo-Johanssons tidiga reportage att jag här måste göra ett undantag.

Till att börja med vill jag pröva mina iakttagelser i Lo-Johanssons 1920-talsreportage mot Britt Hulténs tidigare nämnda undersökning av sociala reportage i *Stockholms-Tidningens* söndagsbilaga, *Fönstret*, *Idun* och *Folket i Bild*, under perioden 1930–1937.²⁹¹ Ämnesvalet känns igen, det vill säga det berör dels människor i social nöd, såsom fattiga och prostituerade, dels människor i arbetaryrken. Även när det gäller reportagens attityd finns likheter: socialt utsatta miljöer skildras med en ”distanserat kåserande ton”

---

291. Britt Hultén, 1993.

och en "idyllvinkel" präglar skildringen av "strävsamma" arbetare och deras "enkla" hem.²⁹² Trots att Lo-Johanssons böcker tillkom några år före den period som Hultén har granskat tycks det med andra ord som om vissa av hans generaliserande värderingar levde vidare in på 1930-talet och att de bör kunna uppfattas som tidsbundna. Tematiskt kan man, för boken om East End, hitta en viktig föregångare i Jack Londons *Avgrundens folk*. Lo-Johansson är dock både mindre anklagande mot samhället och mer distanserad gentemot enskilda än den amerikanske författaren.

Berättarperspektivet i de fyra böckerna är nästan alltid afferent; den upplevande reportern betraktar reportagemiljöerna med en tillfällig besökares förfrämligande blick. Mycket sällan går han nära och intervjuar eller samtalat med enskilda människor. Bristen på efferenta perspektiv knutna till någon annan än reportern gör att jag anser att Mauritz Edström har fel när han talar om Lo-Johanssons reportageböcker som en "undersökning av yttre och inre verkligheter".²⁹³ Några autentiska inre verkligheter blir det aldrig tal om (däremot hypotetiska sådana, främst i *Vagabondliv i Frankrike*). I stället menar jag att Hulténs sammanfattande kommentar om det svenska sociala 1930-talsreportaget passar även Lo-Johanssons distanserade reporterroll: "De som skriver kikar in i en exotisk värld som de saknar möjligheter att förstå eller [...] förhålla sig till på ett jämställt sätt."²⁹⁴

I det material som Hultén har undersökt finns porträtt av yrkeskvinnor, men främst dyker kvinnor upp i rollen som hemmafru. Hultén tar inte uttryckligen upp hur prostituerade skildras. Däremot nämner hon, i ett avsnitt om Josef Kjellgren och Willy Walfridsson, att deras "solidariska och medkännande syn på prostituerade kvinnor är [...] helt olik de synsätt som annars finns i tiden".²⁹⁵ Med andra ord: Lo-Johanssons syn på prostituerade är antagligen till viss del typisk för samtida sociala reportage, samtidigt som det är intressant att notera att Kjellgren och Walfridsson här valde en annan väg.

Att Lo-Johanssons kvinnosyn delvis skulle kunna förklaras med tidsandan stöds av hur författaren 1944 valde att arbeta om sin debutroman *Måna är död*, skriven 1929. Han gjorde då en del ändringar som hade med kvinno-

---

292. Ibid., s. 71–75.

293. Edström, s. 125.

294. Britt Hultén, 1993, s. 71.

295. Ibid., s. 71.

synen att göra. Ursprungsversionen, menar Ola Holmgren i sin avhandling om romanen, kan sägas "bära tydliga drag av sin omedelbara samtids manliga kvinnouppfattning", något som Holmgren preciserar med "uppfattningen om kvinnan som slav under arbete och drifter".²⁹⁶ Å andra sidan har jag pekat på att en nedsättande kvinnosyn saknas i George Orwells *Vägen till Wigan Pier*, som visserligen tillkom nio år efter *Kolet i våld* men ändå brukar jämföras med Lo-Johanssons gruvskildring. Man kan också fundera över själva styrkan i de negativa känslor som berättaren i *Nederstigen till dödsriket* tycks förknippa varje fattig kvinna med.

När det gäller generaliseringar om "raser" eller folkslag lyfts sådana inte fram i Hulténs undersökning. Däremot har jag tidigare visat hur svarta amerikaner och samer förses med gruppegenskaper i Nordströms reportageböcker. Nordströms *Amerikanskt* kom ut 1923, alltså fyra år före *Vagabondliv i Frankrike*. I synen på folkgrupper hos Lo-Johansson finns alltså rimligen en tidskomponent som går att spåra till attityder under 1920-talet. Samtidigt ville han själv distansera sig från reseskildringar som skrevs före hans svit från sent 1920-tal. Han menade sig ha varit först i Sverige med en "social reseskildring", i bemärkelsen en skildring som ger en osminkad bild av samhället.²⁹⁷ Som jag tidigare föreslagit skulle man kunna tänka sig att det sociala anspråket ska förstås dels som en avsikt att skildra delar av samhället som tidigare inte lyfts fram, till exempel arbetarmiljöer men också romers livsvillkor, dels som en avsikt att bygga sin undersökning på ett brett faktaunderlag. "Fakta" skulle då inte bara avse hur det till exempel går till när kol bryts utan också vad som utmärker olika folkgrupper. Statens rasbiologiska institut hade instiftats 1922, vilket innebar att när 1920-talscykeln skrevs fanns en sanktionerad uppfattning om att "raser" kunde undersökas och definieras vetenskapligt.

I *Mina städers ansikten* från 1930 kommenterar berättaren att reseskildringars läsekrets väntar sig vissa generaliseringar om folkslag: läsarna kräver "av reseskildrarens typgalleri att det skall vara franskt, tyskt, italienskt eller portugisiskt, liksom en ruta är svart och en annan vit på en schackbräda".²⁹⁸

---

296. Ola Holmgren, *Kärlek och ära: En studie i Ivar Lo-Johanssons Måna-romaner*, diss. Stockholm, Stockholm: Liber, 1978, s. 156 och 161.

297. Lo-Johansson, 1989, s. 219.

298. Ivar Lo-Johansson, *Mina städers ansikten*, Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1930, s. 251.

Här kan också nämnas ett radioinslag från 1963, där Lo-Johansson bemöter den kritik Katarina Taikon riktat mot honom i sin bok *Zigenerskan* från samma år. Han menar sig på flera punkter ha blivit missförstådd; han ser sig som zigenarnas/romernas vän och förkämpe. Däremot vidhåller han, 34 år efter att boken *Zigenare* kom ut: ”Visst finns det raser, fastän själva ordet – efter nazismens fruktansvärda förbrytelser – har blivit så inflammerat.”²⁹⁹ Med andra ord vägrar han ge upp idén att människor kan delas in i folkslag och ”raser”, som kan tillskrivas vissa, på förhand givna egenskaper.

En intressant fråga är om generaliseringar utifrån folkslag även kan spåras i Lo-Johanssons romaner och noveller. Per-Olof Mattsson finner i novellsamlingarna från 1936–1937, *Statarna I* och *II*, att en nationell ”svenskhet” utgör en röd tråd, något som även har påpekats av Ola Holmgren.³⁰⁰ Mattsson menar att novellerna snarare kopplar samman svenska statare med den svenska nationen än med statare eller proletärer i andra länder.³⁰¹ I tre av novellerna definieras denna ”svenskhet” i förhållande till galizier, som under början av 1900-talet kom till Skåne och Östergötland som säsongsarbetare. Denna importerade arbetskraft från de ukrainska delarna av Polen utsattes för våld, förakt och förföljelse av medier och allmänhet. Lo-Johanssons tre noveller fångar upp en sådan attityd, finner Mattsson: ”Det råder knappast någon tvekan om att berättaren i dessa texter använder de fördomsfulla, för att inte säga rasistiska uppfattningar som dominerade i den skånska arbetarrörelsen.”³⁰²

Slutligen kan det vara givande att pröva Lo-Johanssons generaliseringar – inte bara när det gäller ”ras”/etnicitet utan även grupper som kvinnor eller gruvarbetare – mot en debatt som under 1930-talet fördes i vänsterkretsar om reportagets ”samhällsnytta”. Låt oss återvända till marxisten Georg Lukács och hans programartikel i tidskriften *Linkskurve*: ”[K]opplingen av fakta och deras sammanhang – alltså av det särskilda och det generella, av det individuella och det typiska, av det tillfälliga och det nödvändiga – mäs-

---

299. Ivar Lo-Johansson, intervjuad i programmet OBS, Sveriges Radio, 3.10.1963, <https://sverigesradio.se/sida/avsnitt/70562?programid=503>, hämtad 15.7.2022.

300. Ola Holmgren, *Ivar Lo-Johansson: Frihetens väg*, Stockholm: Natur & Kultur, 1998, s. 132.

301. Per-Olof Mattsson, ”Ett nationellt-proletärt novellepos: Ivar Lo-Johanssons *Statarna*”, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 2013:2, s. 69.

302. Ibid., s. 67.

te här ske enligt andra principer än i den gestaltande litteraturen.”³⁰³ Inom litterär gestaltning, menar han, måste ”klassbestämda drag framstå som individuella”.³⁰⁴ En sådan typ av konstnärlig individualisering kan inte reportaget tillåta sig; inom reportagegenren måste enskilda fall ”exemplifiera och belysa ett mera allmänt sammanhang, som framställs mer eller mindre vetenskapligt men i varje fall begreppsligt, byggs under med statistik eller motiveras med förnuftsskäl”.³⁰⁵

Även om det här skrevs några år efter Lo-Johanssons 1920-talsreportage, och även om Lo-Johansson inte var marxist, stämmer denna typ av resonemang väl med den reporterroll som vi möter i reportagen. I stället för en ”rebell” eller ”konstnär” i Kischs anda är Ivar Lo-Johanssons reporter någon som ålägger sig en social ”undersökning” där komplexa persongestaltningar såväl som en rebellisk attityd skulle ställa sig i vägen för de generaliserande anspråken.

Elveson, Hultén, Edström samt Hansén och Thor räknar Lo-Johanssons 1920-talscykel till gruppen ”sociala reportage”. Jag menar att de bara delvis har rätt. Ämnesvalet hör tveklöst till det sociala reportaget, men texterna saknar oftast den medkännande reporterattityd som samtidigt brukar förknippas med traditionen.³⁰⁶

---

303. Lukács, 1974, s. 49.

304. Ibid., s. 50.

305. Ibid., s. 49.

306. Se kapitel 1 för exempel på hur genren brukar beskrivas av forskare och journalister samt i handböcker och antologier.